В. СИМИНСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКИЙ ТРИЗУБ І ПРАПОР

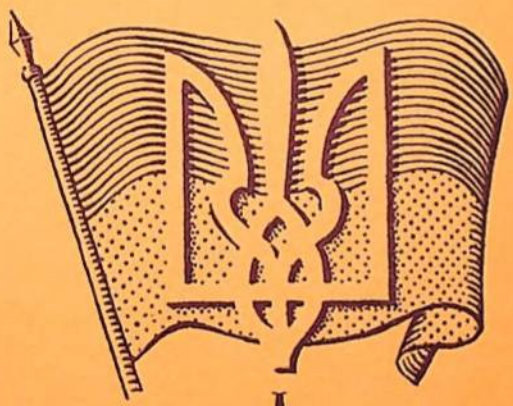

ВИДАВНИЧА СПІЛКА ТРИЗУБ

ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКИЙ ТРИЗУБ і ПРАПОР

В ТЕКСТІ 65 РИСУНКІВ

ВИДАВНИЧА СПІЛКА ТРИЗУБ

ВІННІПЕГ 1953

Printed by TRIDENT PRESS, LTD. Winnipeg, Man.

ПЕРЕДМОВА

Тризуб — символ сучасного українця, що легітимує його в світі та свідчить про цілий його світогляд. Тому особливе значіння має наукова праця над дослідженням цілої проблеми знаку тризуба. Така праця зазнала неймовірних перешкод, як на самій українській території, так і поза її межами. Кілька вже виготовлених і друкованих праць не вийшло в світ через різні причини, як заборона окупантів, технічні труднощі і військові події.

Автор цієї розвідки може подати цілий ряд фактів, як його власна праця і вже виготовлені до друку статті і розвідки гинули, заборонялися цензурою або були змарновані видавцями. Отже, гасло "Тризуб", виготовлене в 1930 році для Української Загальної Енциклопедії (Львів-Коломия, т. III) було використано редакцією Енциклопедії, лише в малій частині. Більший огляд "Український національний знак і прапор", підписаний видав літографічним способом в підручнику "Вступ до українського краєзнавства" (Прага 1937). Лише після того, українські видавництва зацікавилися темою і та стаття була передрукована, без змін або з доповненнями автора, в Календарі "Червоної Калини" на 1938 р., Календарі "Нового Шляху на 1946 рік (Вінніпег 1945) та в скороченому вигляді в інших виданнях і часописах. Виготовлена в 1941 р. більша розвідка про походження тризуба для Наукового Збірника Українського Вільного Університету в Празі, загинула під час війни в Ляйпцигу, разом з цілим матеріялом для збірника. Окрема брошура під заголовком "Україна — назва, герб, прапор", розміру коло 3 друк. аркушів, вислана до Українського Видавництва в Кракові в лютому 1941 року, була заборонена для друку німецькою цензурою. Гасло "Знак і національний прапор України", виготовлене для "Енциклопедії Українознавства" в тому ж році, появилося друком у Видавництві "Бистриця" в І зошиті Енциклопедії, але не було поширене, через ту саму німецьку заборону продовжувати видання. Знова розвідка "Український національний знак і прапор", що була вже видрукована в книжці "Українське краєзнавство", т. І. Територія України (Прага 1944, ст. 19-26), не дійшла до читача, бо саму книгу видавництво не встигло розповсюдити, а в 1945 році видання було сконфісковане совітсько-російською поліцією. Нарешті багато джерельних матеріялів та рисунків автора, що торкалися теми про тризуб, загинуло під час останньої війни.

Оце підсумок, не менше двадцятилітньої, праці автора над питанням тризуба і українського прапору.

Автор.

І. Значіння Тризуба.

Національний знак чи герб витворюється протягом віків і входить у свідомість народу, як певна дорогоцінна традиція, що має звязок з національним і державним життям та почуттям єдности цілого народу. Знак наглядним способом символізує походження, розвиток, ментальність, а також ціле культурне спрямування і геополітику народу. Коли цей знак державний — то також символізує суверенність, силу, право, гідність держави.

Державний знак часами міняється через ріжні зміни державного устрою, династій, революцій та інші політичні та навіть господарські причини.

Найстаршим гербом на території України, що мав значіння державного знаку, був так званий тризуб, відомий і дуже поширений в X—XIII століттях. З відновленням української державности, за пропозицією Проф. М. Грушевського, законом Української Центральної Ради в Києві, дня 22 березня 1918 року, тризуб був принятий державним знаком Української Народньої Республіки. Так званий Великий і Малий герб (тризуб) Української Народньої Республіки, з орнаментальним обрамованням, графічно виконав відомий український мистець В. Кричевський (рис. 62-63).

Тризуб, як герб, безсумнівно, є одним з найбільш оригінальних на світі. Його незвична і дуже інтересна форма дуже цікавить чужинців. Для нас питання тризуба не тільки цікаве, але воно глибоко хвилює українського читача.

Тому саме ми мусимо знати про тризуб, як знак найвищого ступеня людського колєктиву — нації й держави, — все, що дала дотепер наука.

Інтерес до знаку тризуба викликав чималу літературу по цьому питанні. В переважаючій більшости ця література носить характер принагідних, випадкових, фрагментаричних статтей та заміток, не охоплюючи цілости питання.

Перші нумізматичні праці, що торкалися монет Київської держави, де були знаки тризуба, не тільки поверховні, але часом хибно означують походження і значення монет. До таких м. ін. належить праця в німецькій мові Б. Фон Кене. Більше значіння мають нумізматичні праці другої половини минулого століття, що збирали і клясифікували монети київської держави. Сюди відносяться писання О. Куніка, І. Бартоломея, В. Антоновича, Н. Петрова і більші видання альбомного характеру І. Толстого, Н. Кондакова і Б. Ханенка. Поза тим, багато авторів принагідно і з нагоди ріжних побіжних тем, торкалися питання походження і значення самого знаку.

З відновленням української державности в 1917 році, неминуче повстало питання національного і державного знаку. До того часу не було усталено одного, для цілої української території, знаку. В Галичині уживали переважно знаку льва, на Придніпровю були спроби уживати знаку козацьких часів (озброєний козак), герб гетьмана І. Мазепи, герб Києва — св. Михаїла. Потреба державного гербу викликала також літературу по цьому питанні таких українських авторів, як М. Грушевський, В. Модзалевський, Ю. Нарбут, В. Різниченко, Л. Цегельський. Все це статті друковані в часописах в рр. 1917-1918, котрі обговорювали питання про відповідність знаків для нової Української держави.

Російська історіографія, якщо й торкалася питання генези, то старалася за поміччю т. зв. норманської теорії, висувати значіння Скандинавії, Новгороду та культурних впливів з півночи на південь. Цього тримається і новітний автор М. Таубе, заслугою котрого є скупчення більшого матеріялу про тризуби. Найновіші російські автори Совітської Росії не далеко відійшли від своїх царських попередників. Особливістю тих "совітських" авторів, як А. Орешников, Б. Рибаков, А. Ильін є, що вони стараються обмежити значення знаку тризуба, представити його, як "приватний" знак князів чи князівських родів, що символізував "рабовласницьку" систему февдального устрою. Натомість

ці ж автори стараються "невтралізувати", ослабити або заперечити значення тризуба, як знаку державного чи національного.

В українській новішій літературі, в 30-тих роках зявилося дві брошури, Г. Скотинського і О. Пастернака, спеціяльно присвячені тризубові, які одначе використали лише частину опублікованого матеріялу. Цінні розвідки про тризуб дали в останніх роках три українські автори. М. Битинський в спеціяльних статтях торкався теоретичних питань з точки погляду геральдики. М. Андрусяк дав огляд дотеперішньої літератури та здогадів про тризуб. М. Міллер опублікував нові знахідки тризуба на Причорномор'ї і Подніпровю та поважні студії над питанням геральдичних та інших знаків, подібних до тризуба і "двозуба".

В цілій дотеперішній літературі бракує докладних описів та аналізи самих пам'яток з виображенням тризуба, що являються головним джерелом для всіх питань звязаних з тризубом. Натомість було багато спроб щодо ґенези і значення тризуба і то на підставі лише частинного матеріялу і випадкових джерел. Крім того, методологічне спрямування багатьох спроб було невідповідне та однобічне. Майже всі автори йшли в напрямку "розгадування" самої фігури тризуба, при чім старалися знайти в рисунку тризуба якийсь відомий нам предмет, символ чи емблєму, беручи на увагу чисто зовнішні, формальні, зорові схожости. Метода хибна і примітивна, подібна до старої методи філологічної, коли старалися розяснити значіння старих незрозумілих слів по ознаках чисто звукових, навязуючи їх до сучасних, відомих слів.

В студіях знаків (гербів) та старих символічних та емблєматичних рисунків, потрібна ширша база, приймаючи на увагу цілий комплекс культурного процесу даної території. Зокрема необхідна глибока історично-порівнююча метода, йдучи у відворотному часовому напрямку. В старі часи жадна емблєма чи знак не був випадково придуманий, не носив характеру принагідности, не пописувався оригінальністю, лише навязував до якоїсь давнішої традиції,

глибшого значення символу та мав значіння емблеми саме тим, що був уже раніш знаний, що був освячений віками своїм символічним змістом. Знаки-герби в старі часи служили охороняючим засобом, як печатка, як ознака влади, сили, уміння чи інших важливих прикмет.

II. Історичні пам'ятки

Знак тризуба найбільш був поширений в старокняжу добу нашої історії, X—XIII століть. Відомий був на ріжноманітних предметах, в ріжних матеріялах і в ріжних рисункових відмінах. А при тім форма тризуба, в основних рисах, така характеристична, така виразна, що не підлягає сумніву, що у всіх випадках маємо діло саме з емблематичним знаком одного типу. В нашому огляді ми користаємо лише з певних пам'яток і матеріялів, відкидаючи зразки сумнівні, з невистарчальними даними, з недостаточною документацією. Це можемо собі дозволити хоч би з тої причини, що кількість вже знайдених пам'яток така велика, що дає просто грандіозний образ поширення і розвитку нашої емблеми.

Тризуб уживався на монетах, будівельних цеглах, кахлях, посуді, зброї, металевих відзнаках, дукачах, ювелірських виробах, перстенях, печатках, пломбах. Крім того тризуб зустрічається в мініятурах рукописних книжок і сучасному народньому побуті. Відповідно до свого призначення і техніки виробів, тризуб виконувався в ріжних матеріялах, як металь, глина, кість, камінь, дерево, папір.

Найбільше зразків тризуба досі було знайдено на **монетах.** Очевидно такі тризуби мають для нас найбільше значіння, як державні знаки та емблеми. До того ж тризуби виконані в металі, як рельєф монети, найкраще заховують свої форми, є найбільш міродайними та, порівнюючи, найкраще збережені.

Одначе саме дослідження монет київської держави було, під кожним оглядом, не задовільне. Знайдені при розко-

пах монети губилися по приватних руках, а навіть щезали з російських музеїв. Старші розвідки мають дуже погані рисунки монет, а новіші не мають змоги скористати з давніших знахідок. Наприклад, одинока золота монета Володимира Великого стала відома в 1816 р. Її відібрала російська адміністрація від одного українського козака в 1796 р.

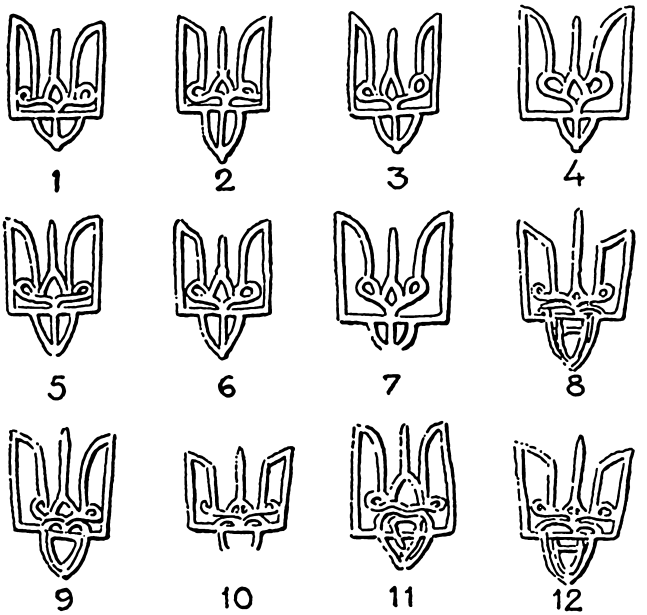

Тризуби на монетах Володимира Великого.

під час розброєння козацького війська. Де і коли була знайдена ця дорогоцінна і одинока монета — невідомо. Відомо лише, зі слів згаданого українського козака, що цю монету дала йому його мати, коли прощала на війну...

Яку "наукову" методу мали російські дослідники, свідчать писання відомого російського візантолога Н. Конда-

кова. В своїй обширній праці (разом з Толстой) "Русскія древности" (Спб. 1889, ст. 167-172), Кондаков висловлюється про надписи на монетах Володимира Великого, що вони "більше-менше перекручені російські" ("искаженная русская"), або "визначається анальфабетизмом" ("отличается безграмотностью надписей"). А все тому, що "русский чєлавєк" ніяк не може стравити і зрозуміти назви "Володимир" чи "Володімер". А коли ті надписи "не сходствєнния" з сучасною російською мовою, то значить винні в тому не москалі, ані професор Н. Кондаков, а таки самі памятки XI століття! Зрештою Н. Кондаков був відомий з того, що "виправляв" мову і правопис епіґрафічних памяток XI—XII століть на „правильний русскій язик". І коли йому, наприклад, не подобалося слово "сьребро", то він просто викидав чи додавав літери і виходило на "чистом русском язикє" — „срєбро". (Монєта Ярослава Мудрого з надписом "ЯРОСЛАВЛЄ СЪРЕБРО" — на думку Н. Кондакова "безграмотнє"!).

Не краще виглядала справа з німецькими дослідниками, що в свій час творили "еліту" російської науки. На одній монеті Стокгольмського музею Г. фон Кене доглянув надпис латинськими літерами "Oleg rex" і з того виспекулював цілу історійку, що монета належала кн. Олегові Вісщому, і що сама монета билася в Новгороді в IX столітті! Звичайно, що цей погляд підхопили інші подібні "російські" патріоти і так повстала ціла теорія про "старшинство" і "первопочин" Новгорода. В новіші часи було цілком певно доведено, що Стокгольмський примірник — є грубе наслідування (підробок) монети Ярослава Мудрого, з написом "ГЕОРГІО", який скандинавський підроблювач зле наслідував, а фон Кене зле відчитав...

Залишається незаперечним фактом, що Володимирові Великому належать монети ріжного типу срібляні і одна золота. "Золотник" Володимира Великого з одного боку має рельєф Ісуса Христа, з другого боку портрет Володимира Великого з надписом "Владимир на столѣ" або "Владимир на столи". З лівого боку портрету Володимира В.

маленьке схематичне виображення тризуба. Поза тим відома більша кількість срібляних монет (коло 2 десятків) переважно з такими самими надписами, як і на "золотнику".

Найстарші зразки тризубів були на монетах кн. Володимира Великого (980—1015). Маємо не менше 12 відмін тризубів на монетах Володимира Великого (рис. 1—12). Деякі з них належать ще добі перед офіційним прийняттям християнства та, у всякому разі, сягають X століття. Знаємо, що гліптика київської держави розвивалася під впливом візантійського уміння, про що свідчить також стиль плетива тризубів. Як бачимо, у всіх монетах заховується спільна основна схема рисунку. Ця основа складається з прямокутника, близького до квадрату, з відкритою горішньою частиною. Бічні стіни прямокутника заокруглюються до середини, творячи бічні "зуби" чи "крила" фігури. Середній зуб, переважно на висоті бічних зубів (рис. 4, 5, 10, 11) або вищий від них (рис. 8, 9, 12), твориться за поміччю шпіца, що в нижній частині переходить в "петлю" трикутної форми. Ця форма дуже інтересна і конструктивна, що нагадує форму падаючої краплі води. З'єднання поміж середнім і бічними зубами творить складне плетиво, яке не завжди можна правильно відтворити, через знищення самих монет. Найбільш правильну форму мають тризуби під числами 1—7, себто, правдоподібно найстарші зразки. Обов'язковою приналежністю цих тризубів Володимира є пара завитків, що зєднують бічні крила з середнім зубом в його долішній частині. Ця "грушка" виходить поза межі основного прямокутника та творить другу характеристичну рису українського тризуба. В поодиноких відмінах тризуба, найбільшої ріжноманітности, а при тім несталости, набуває система переплітання бічних крил і середнього зуба в долішній кондиґнації.

Заразом ця відмінність і несталість дає матеріял для плутанини і ріжноманітности в поясненні значіння "зубів" і цілої емблематики тризуба.

Треба ще згадати, що були спроби деяких авторів, головно московських, узагалі заперечити приналежність мо-

нет кн. Володимирові Великому і Ярославові Мудрому. Таким першим негативістом Київської Держави був німець Авґуст Шлецер — той самий, що "винайшов" для потреб московського імперіялізму т. зв. Норманську теорію походження Руси. Його слідами пішов польський історик Лелевель, а в найновіші часи витягнули з архіву цей "оригінальний" погляд "поступові" совітські автори — Н. П. Чернев, А. В. Орешніков, Б. А. Рибаков. Одначе в світлі нових знахідок та докладної аналізи перших знахідок, не можна поважно брати згадані заперечення. Монети з підписом Володимирове чи Ярославове "сьребро", під час розкопів були знайдені поруч з речами і монетами західньо-европейськими XI століття (Радомиська могила коло села Вотня над Дніпром, Ліплява на лівому березі Дніпра). Заперечення самого існування монет Володимира Великого і Ярослава Мудрого, як ознаки державности, характеристичне для совітської "науки", про що свідчить і самий заголовок розвідки в стилі "марксистської діялектики" — "Знаки собственности в княжеском хазяйстве Киевской Руси" (Москва 1940, "Советская археология", № 6).

З нащадків Володимира Великого, відома монета кн. Святополка-Михайла, званого "Окаянним", сина Володимира Великого, що князював у роках 1015—1019 (рис. 13). Далі три монети кн. Ярослава I Мудрого (1017—1054) з "гудзиками" (рис. 14); кн. Ізяслава I. Дмитра (1054—1078), сина Ярослава Мудрого, з розеткою і півмісяцем над лівим зубом (рис. 15); кн. турівського Ярополка-Петра († 1087), сина попереднього князя Ізяслава, з хрестом (рис. 16) і подібний тризуб київського князя Святополка II Михайла Ізяславича (1093—1113), сина кн. Ізяслава I Дмитра Ярославича (рис. 17). Коли ще додати герб тмутороканського князя Мстислава Володимировича, сина Володимира Великого, що звався Хоробрим (рис. 60), то будемо мати герби усіх нащадків Володимира Великого по простій лінії.

В тризубах нащадків Володимира Великого бачимо той самий знак Володимира, де заховані головніші елементи первісного тризуба. Та можемо при тім констатувати, що,

за винятком першого, — всі інші знаки (рис. 14—17) переходять певну еволюцію. Обриси тризубів стають простішими і більш схематизовані, особливо на знаку Ярослава Мудрого (рис. 14). Далі рисунок стає невиразний, а форма скомульована (рис. 15—17). В цьому вбачаємо відоме явище, коли з часом забувається символіка, втрачається дійсний зміст емблеми, залишається лише гола форма чи формула зі страченим змістом. Отже тоді рисунок мистця стає непевний, дещо плутаний і штивний. Мистець вже в повній мірі не відчуває змісту і форми минулої доби, він не є учасником доби, лише її відтворює, реставрує, рисує заучену форму, не відчуваючи, або навіть зовсім не знаючи, цілого змісту емблеми. Поруч з тим відбувається і свідома зміна форми та заміна окремих елементів знаку, згідно бажанню власника чи його оточення.

Тризуби на монетах нащадків Володимира Великого.

Мусимо ще торкнутися питання хреста над середнім зубом, що викликало навіть певні розбіжности поміж українськими політичними партіями. На більшости монет, навколо тризуба уміщено надпис. Початок речення надпису починається з горішньої частини тризуба (коло вершка середнього зуба), йде в напрямку руху стрілки годинника, навколо тризуба і кінчається з лівого боку вершка середнього зуба. Отже місце початку і кінця речення відділяється хрестиком-розеткою і тому хрест відноситься до надпису, а не до знаку тризуба. Це цілком певно можна твердити в монеті Ярослава Мудрого ("Ярославле сѣребро"+), менше певно в монетах Володимира Великого. З другого боку, на монетах Ярополка-Петра і Святополка-Михайла

(рис. 16, 17) хрест виступає скорше як елемент знаку тризуба і то замість лівого зуба.

В цьому питанні важить також точність репродукції з монети. На жаль, в ріжних виданнях ці репродукції далеко не точні та взагалі дуже тяжко наблизитися до повної точности. Рельєфні виображення тризуба на монетах та ріжних предметах, звичайно стерті, а пролежавши під землею коло тисячі років були ще більше пошкоджені. При репродукціях фотографій, звичайно тризуби були ретушовані та "відновлювані" рисівниками, котрі не мали поняття про археологію і геральдику. Знова автори, що писали про тризуб і "саморобно" виконували ілюстрації, часто не мали поняття про графічний рисунок та ще доповнювали знаки після своєї фантазії.

На **цеглах** тризуб набирає відмінного характеру, відповідно до матеріялу, техніки і практичних потреб будівельного матеріялу. Зрозуміло, що тут знак мусить бути більше схематичний та з простішими обрисами. Найстарший знак тризуба було знайдено В. Хвойком в 1907 р. в Києві в садибі Петровського, на цеглі і плитці (кахлі) решток будови X століття. (В. Хвойко, Древніе обитатели Среднего Приднѣпровя, Київ 1913, ст. 68). Вважають, що ця будова була княжою палатою, побудованою раніш Десятинної церкви (986—996), про що свідчать решткн поверхової будови з фрагментами червоного кварцу, червоного пісковцю, мармуру, червоного шиферу, мозаїки і фресок. (В. Козловська, "Рід і Знамено", Франкфурт 1947, ч. 1, ст. 17). Якраз цей найстарший тризуб на цеглі княжої палати (рис. 18) заховує всі головніші елементи тризубів на монетах, не виключаючи і складне плетиво, де перетинаються завитки зубів в долішній "грушці". Цей знак також свідчить, що інші знахідки цегол з тризубами не є знаками "виробничими" (с. т. тих майстрів, що виробляли цегли), але знаками княжими чи державними (в тодішньому розумінні). А це тим більше, що ці знаки зустрічаємо на цеглах будов, фундованих князями.

В 20-30-тих роках нашого століття було знайдено 5

інших зразків цегол з тризубами. Але чотири з них досі не були знані поза залізною заслоною, бо на самій Україні совітська диктатура боялася подібних публікацій і "розголосу" про тризуби. До них належать тризуби на київських цеглах Десятинної церкви (986—995) — рис. 19,20), на руїнах Федірівського монастиря (рис. 21); далі на цеглі Спасо-Преображенської катедральної церкви в Чернигові пол. XI століття (рис. 22). Перші два були опубліковані М. Міллером ("Рід і знамено", 1947, ч. 1, 3), а цегла в Чернигові знайдена М. Макаренком ще в 1923 році. Коли знаки Десятинної церкви дають дальшу упрощеність форми, потрібну для знаку цегли, то знак Федірівського монастиря з двома

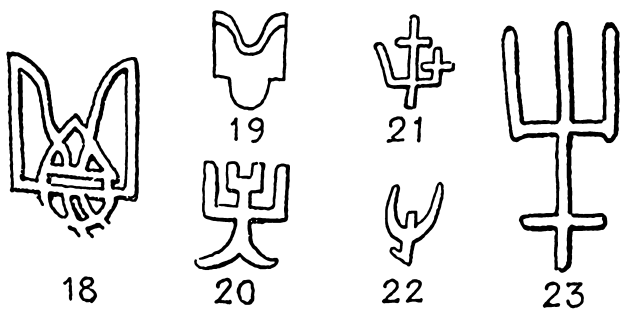

Знаки на цеглах, X—XIII ст.

хрестами (рис. 21) походить, правдоподібно, з новіших часів XII—XIII ст., як це свідчать інші тризуби з хрестами на монетах, цеглах, печатках та ін.

Примітивні знаки походять з Михайлівської церкви в Остерському Городку на Десні. Були ще глухі відомости про інші знахідки знаків тризуба на цеглах ріжних будов старокняжих часів на Україні, але вони не були опубліковані, як знаки особливо "небезпечні". Знаки подібні до тризубів були знайдені в 30-их роках на Литві, зокрема на руїнах замку в Гродно.

Тризуб на цеглах і плитках (кахлях) у Володимирі на

Волині було знайдено автором цих рядків літом 1933 року. Тому, що ця цінна знахідка не дочекалася своєї публікації, автор вважає потрібним оповісти про спосіб знахідки і самий знак, більш докладно. Досліджуючи архітектуру і будівельні матеріяли старокняжої доби у Володимирі, автор вимірював розміри цегли, якою була виложена стежка, що вела від парохіяльного дому до катедральної церкви Успенія Богородиці (1160 р.). Мою увагу звернули якісь випуклі частини на цеглі, які були стерті чобітьми прохожих... Маючи на увазі, що деякі цегли могли бути вкопані до землі тою стороною, де були знаки, підписаний викопав кілька дальших цегол і дійсно на деяких з них знайшов добре заховані знаки (рис. 23). Далі подібні цегли і плитки (кахлі) з тризубом було знайдено автором у Володимирі коло парохіяльного дому та інде. Ці цегли розміру 6х15х30 см., кахлі розміру 2х9х13 см., — одні і другі вироблені з глини однакової якости — дуже доброї, дрібно-зернистої, добре вимішаної, прекрасно випаленої, так що дають однородну, міцну і цінку масу. Ця цегла походить з "Апостольщини", з колишнього монастиря Апостолів, що був побудований за часів, правдоподібно, Володимира Васильковича, коло 1287 р. Цей монастир стояв коло берега річки Луги, з правого боку дороги, що вела на Білі Береги, погорів монастир в 1730 р.; тепер не існує. Розмір цегли також підтверджує, що матеріял походить з пізної доби княжих часів. Цікаво, що зовсім подібний знак до володимирської цегли, відомий на одному грецькому намогильнику II—III ст. по Хр. в Керчі, що був опублікований в Працях Одеського Товариства історії і старовини пол. XIX стол. (Виготовлена автором розвідка по цьому питанні загинула під час війни 1943 р.).

На **посуді** знаки, подібні до тризуба були зібрані щойно в останніх роках. Особливої уваги заслуговує знак на „голосниках" св. Софії в Києві (рис. 24). Т. зв. „голосники" це горщики, які уживали в склепіннях бань будов поміж цеглою, щоби облегшити вагу бані. Спочатку хибно вважали, що це "голосники", які, мовляв, поліпшували резо-

нанс будови. Знаки на згаданих керамічних виробах, що походять з початку XI стол., безсумнівно належать до типу княжих знаків, подібних до знаків монет та знаків на цеглі княжої палати X. стол. (рис. 18). Інші знаки на посуді: з Києва (рис. 25), Вишгороду коло Києва (рис. 26-27), Остерського Городку коло Чернигова (рис. 28) та з Липляви над Дніпром напроти Канева (рис. 29). Всі ці пять знаків звичайно дуже схематизовані в рисунку, тому заходить навіть питання, чи це „фірмові" знаки керамічних виробів і дають лише випадкову схожість з тризубом — як гербом. Так чи інакше, але залишається фактом, що знак тризуба був такий знаний в старокняжу добу, що поширився і в керамічних виробах. І не можна вважати випадковим явищем, що досі було знайдено шість ріжних знаків на днищах посуду, що дають виразну форму трьох зубів.

Знаки на днищах посуду старокняжої доби.

Зброя старокняжої доби досі була знайдена переважно у звичайних вояків, зрештою в Середньовіччі ще не було звичаю давати на зброї якихось спеціяльних відзнак державного значіння. Знаки, чи якісь інші мистецькі прикраси на військовій зброї, могли бути лише на речах князів, воєводів чи інших достойників. Досі одинокий княжий шолом було знайдено з виображенням св. Михаїла, який приписують кн. Ярославові Всеволодовичу 1216 року. Тому особливо цінна знахідка на Тамані, опублікована М. Міллером (рис. 60), тризуба вирізаного на кістяній платівці налуччя. Місце знахідки, де був осередок Тмутороканського князівства та інші причини, дали привід вважати різьбу — знаком кн. Мстислава Володимировича, що князював у роках

987—1036. Цей знак викликає значний інтерес і має виняткове значіння для розвитку ріжних типів і генези тризубів на Україні.

Іншою інтересною знахідкою, ще кінця XIX століття, є металевий спис чи гарпун в формі тризуба зі збірки Ханенків (рис. 61). Хоч цей виріб має характер практичного приладдя для ловлення риби, все таки деякі дослідники схильні вважати цей спис, як емблєму влади. Його носили на довгій палиці перед князем, як символ його сили, влади і непоборности. Вважають, що таке саме значіння мали тризуби на вершках ратищ хоругов, як це, наприклад, можна бачити на мініятурах "Сказанія про Бориса і Гліба" XIV ст.

Металеві відзнаки та інші ювелірські вироби зі знаками тризуба також були поширені в століттях X—XIII.

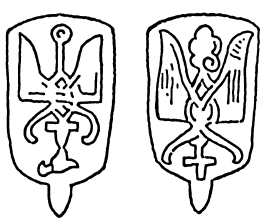

30 31

Металеві відзнаки з Києва.

Особливо цінні відзнаки, знайдені в Києві й Білгорді коло Києва, тепер в музею "Ермітаж" в Петербурзі (рис. 30-32). На думку деяких дослідників вони походить з доби кн. Ярослава Мудрого (1017—1054), хоч можна їх датувати кінцем XI і навіть XII століттям. Нижче ми зясовуємо це питання на основі аналізи окремих емблєматичних елєментів тих тризубів.

М. Міллер вважає, що ці жетони надавалися князями своїм воєводам та намісникам, як ознаку їх уповноваження та влади і носилися вони на грудях. ("Чорноморський збірник", Одеса 1946, к. VII, ст. 39). Тому невідповідним являється термін "дармовіси", як їх охрестили деякі дослідники, не розуміючи значіння цих знаків. Очевидно не були це звичайні собі прикраси і не чіпляли їх "задармо". Про це свідчить і самий рисунок тризуба. Він такий самий складний, як на монетах. Має всі ті елєменти — прямокутник, як основна форма, бічні "крила", середній зуб і складна форма плетінки в долішній частині. Крім того, приходять додаткові

елєменти, зокрема хрест. Це останнє свідчить про новішу дату цих відзнак, тоді як тризуб Ярослава Мудрого, якраз дуже схематизований (рис. 14). Можливо, що згадані тризуби чіплялися у відворотному напрямку, с. т. вниз зубами. Емблєми на монетах, печатках та ін. розглядалися в ріжному положенні, тому не мало особливого значіння, де був "верх", а де "спід".

Знаки на перстенях, подібно до знаків на керамічних виробах, мусіли бути більш прості вже з тої причини, що вирізувалися чи відливалися на шляхотному металі в мініятурному розмірі. Зовсім певні знахідки перстенів з тризубами походять з руїн княжої палати в Києві (рис 33), можливо з X стол. і коло Святого озера близько Чернигова, можливо з XII ст. (рис. 34). Треба відмітити, що такі перстені зі знаками в старовину вживалися рівночасно як печатки. І дійсно, ми вже маємо знайдені печатки, штампки і пломби з дуже подібними знаками, як на згаданих перстенях.

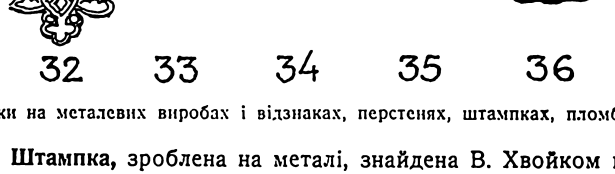

32 33 34 35 36

Знаки на металевих виробах і відзнаках, перстенях, штампках, пломбах.

Штампка, зроблена на металі, знайдена В. Хвойком коло Десятинної церкви (рис. 35) дуже подібна до знаку на перстені (рис. 33). Ця штампка уживалася, правдоподібно, для відливання знаку на металевих предметах або таки для печаток. Близько стоїть до того оловяна пломба чи штампка зі Звенигороду коло Львова, знайдена о. Білинкевичем (рис. 36). Перебуваючи у Звенигороді в 1934 році, підписаний, досліджуючи місце городу старокняжої доби, був здивований, яка сила археологічних знахідок переховувалася в місцевих селян-аматорів, які з піетизмом ставилися до

міста. Сюди відносилися передісторичні знахідки камінного знаряддя, фрагменти ріжних виробів старокняжих часів, як черепки, металеві частини, шкло та інше.

Мотиви тризуба зустрічаються також на ювелірських виробах, що служили як прикраси. Коли деякі з них лише до деякої міри нагадують тризуб, то є зразки, що цілком певно повторюють ці елементи гербового знаку. До таких належить мотив на ювелірському виробі (наручнику) з садиби Петровського в Києві, с. т. в районі княжої палати X стол., хоч сам наручник датують XII—XIII ст. (рис. 47).

Є ще кілька інших знахідок металевих виробів, в яких деякі автори добачують знак тризуба, але вони не зовсім певні, щодо часу і самого виображення. Сюди відноситься передовсім прикраса знайдена в "Рюриковому" городищі, яку наводить Рибаков. Передовсім зовсім довільно названо городище "Рюриковим", на це нема поважних доказів. Крім того ця прикраса не тільки не нагадує тризуба, але навіть "двозуба". У більшій мірі нагадують тризуб знаки на бляшці, знайденій в с. Вахрушево на Приладожчині і на поясній бляшці з с. Васильки під Суздалем. Цікаво, що метода компонування і самий рисунок в тих трьох зразках відмінні від київських та інших українських зразків. Звичайно, не можна відкидати можливости, що тризуб з київської держави був занесений, в тій чи іншій формі, до далеких північних провінцій Київської імперії і передовсім до Новгороду.

Під час розкопок у Галичу в 1935 році, на місці фундаментів катедральної церкви XII стол., було знайдено фрагмент металевої платівки, на якому Др. Я. Пастернак добачив тризуб. Одначе рисунок якогось орнаментального мотиву тут дуже невиразний, фрагментарний і найбільше можна тут добачити одно "крило" тризуба. І хоч як спокусливий здогад, що маємо діло саме з "тризубом", не можемо вважати це за доведене.

Цинові печатки чи пломби були знайдені в Дорогичині над Бугом на Берестейщині. Всього було знайдено коло 30 ріжних відмін цих пломб. Деякі з них мають характер схематичних тризубів (рис 37—40), інші "двозубів" чи подіб-

них знаків. Деякі з пломб поруч з знаками мають кириличні літери. На жаль цей дуже інтересний археологічний матеріял не був не тільки як слід досліджений, але навіть не описаний. Старші статті належать Авенаріусові ("Матеріялы по археологіи Россіи", № 4) і в "Трудах" Московського Археологічного Товариства (Т. I, в. 2, ст. 116—122). Про дорогичинські знаки було висловлено багато здогадів таких авторів, як П. Авенаріус, К. Тишкевич, Лучицький, Запп та інші. Найбільш правдоподібне, що ці знаки служили митними пломбами на кордоні старокняжої держави. Через Дорогичин ішов власне найбільший торговельний шлях, що лучив західню Европу, особливо північну частину середньої Европи, з Подніпров'ям і Києвом. Ці митні пломби в Дорогичині урядово давали на товари західньо-европейських купців і так вони далі мандрували до Києва. Одна з

37 38 39 40

Митні знаки з Дорогичина, XII—XIII ст.

пломб має надпис "Leo" і тому Таубе приписує її галицькому князеві Львові І Даниловичеві (1264—1301). Дорогичинські знаки найбільше наближаються до типу печаток зі знаками тризуба, як природня подібність у техніці виконання і примінення (порів. рис. 33-36, 37, 39).

Мініятури рукописів рівнож дають інтересний матеріял про тризуби. Приходять на увагу мініятури рукопису "Сказанія о святих Борисі і Глібі" XIV ст., що вважаються копією рукопису XII стол. Тут виображено військо кн. Бориса Володимировича, що йшло походом на печенігів. На вершках прапорів можна добачити рисунок тризубів чи "двозубів". Звичайно ці знаки надто мініятурні, схематизовані, до того як копія старіших рисунків, тому не можуть служити певним джерельним матеріялом. Одначе в мініятурах українського по-

ходження є вибраження більше виразного і певного рисунку. В роках 1920—1923, працюючи над приготовленням до друку видання Національного Музею у Львові "Прикраси рукописів Галицької України" (Львів 1923, 4 альбоми), підписаний звернув увагу на орнаментальні мотиви рукописів у формі тризуба. Зацікавившись цими мотивами, я почав систематично збирати ці знаки не тільки в Національному музею, але в інших збірках та вже публікованих матеріялах. І так згодом повстала ціла збірка цих рисованих тризубів.

Орнаментальні мотиви у вигляді тризубів зустрічаються переважно в заставках, с. т. прикрасах рукописів перед початком тексту. Вони звичайно рисовані на кутах заставок та вплітаються в загальне плетиво орнаментальних прикрас. Найстарші тризуби мініятур з XIII—XIV стол., переважно з "Псалтирів", досить складної форми, де маємо всі елементи тризуба, відомі на монетах, цеглі, металі. В рисунковому виконанні вони, звичайно, мають свої особливости, пристосовані до орнаментики візантійського стилю, з плетінкою та графічними ефектами, як темне тло, точки, тінювання та інше (рис. 41-43). Не можна вважати, що це якісь випадкові комбінації плетінки, що нам нагадують тризуби. Форма тризуба надто характеристична, надто оригінальна та навіть незвичайна для того, щоби "випадково" повторювалася в різних рукописах. Міняються тут лише різні відміни плетінкової комбінації, тоді як сама ідея знаку скрізь виступає зовсім виразно і ясно. Можливо, звичайно, що тут в заставках рукописів не трактується тризуб, як емблематичний знак, але просто, як знаний та улюблений мотив.

Новіші мотиви тризуба рукописів дають простіші зразки. До них належать — з Євангелії половини XVI ст. з Галичини (рис.44), з Євангелії з Бережан кінця XVII ст. (рис. 45), з "Минеї" пол. XVI ст. (рис. 46) — всі зі збірок Національного музею у Львові. Тут, як і на монетах, можна добачити еволюцію рисунку, занепад форми, певну схематизацію в новіших зразках, рівночасно з втраченням його емблематичного значіння. Але цікаво, що традиція тризу-

ба не загинула з упадком державности старокняжої доби, а заховалася до кінця XVII століття. Тризуби мініятур своїм рисунком і формою дають найбільше аналогії до мотивів ювелірських виробів, як це найкраще свідчить знак наручника, знайденого в Києві (рис. 47).

Були ще спроби добачити тризуб в орнаментальних мотивах розпису св. Софії в Києві, але це вже належить до свого рода манії скрізь вбачати тризуб. Не можна справді кожний орнаментальний мотив, що має якісь три закін-

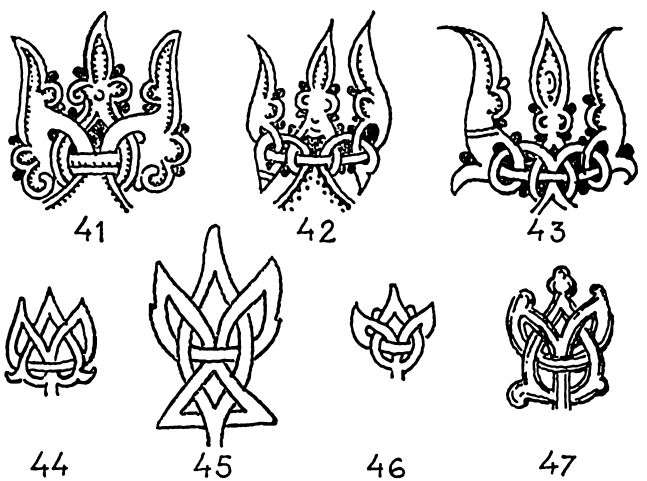

Тризуби на мініятурах рукописів XIII—XVII ст.; ювелірських виробах (47).

чення, вважати за герб чи знак. В кожній орнаментиці дуже часто зустрічається мотив „деревця" чи „вазончика", що складається з середнього стебла і двох бічних розгалужень чи гилячок. Такий мотив зустрічається і на фресках св. Софії ("Рід і Знамено", 1947, ч. 7, ст. 23). Крім того, треба мати на увазі, що в XI стол. не було звичаєм рисувати якісь герби чи знаки цивільного характеру на стінах храмів. А коли б рисувалися, то звичайно в формі та з елементами тих зраз-

ків, які давали на ужиткових виробах, як монети, цегли, печатки, відзнаки.

Коли ми звернемося до української етнографії, то і тут знайдемо сліди культу тризуба. В Карпатах селяни, під Різдво чи Йордань, рисують на своїх хатах знаки (рис. 48 до 53), які вважають, як охоронний засіб від "всього злого, нещастя" і т. ін., а яке "притягає добре". Звичайно, можна пояснювати ці знаки як комбінації християнського хреста чи трисвічника чи чимсь іншим, але елементи знаку тризуба тут надто виразні і типові та находять аналогії до типів тризубів на історичних емблематичних памятках. До того ще цікаво, що народній звичай не звязує ці знаки з

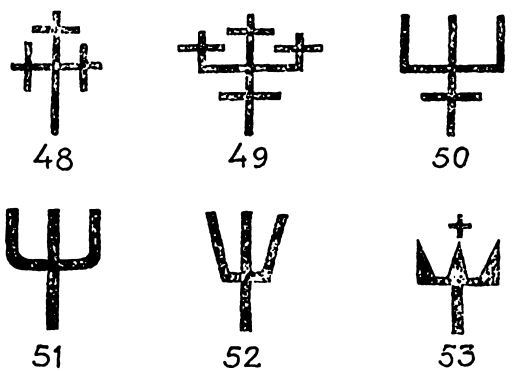

Знаки на селянських хатах в Карпатах.

християнськими емблемами та християнською догматикою, тільки трактує як талісман, що звязаний зі старшими міто-логічними поняттями. Зовсім не було би дивним, що цей звичай рисувати тризуби має ще звязок зі старокняжою добою, так само, як подібні явища констатовані в Карпатах в інших зразках мистецтва, мітології, фольклору й побуту. Цей архаїзм довів автор в деревяному будівництві та орнаментиці. Найстарші зразки і форми, що ведуть свій початок до старокняжої доби, найпізніше прийшовши в Карпати, тут

найдовше затримали свої архаїзми (V. Sičynskyj, Dřevěné stavby v Karpatskć oblasti, Praha 1940).

III. Здогади про тризуб.

В рисунку тризуба багато авторів-дослідників, істориків і просто аматорів, намагалися відкрити якийсь, мовляв, примітивно зарисований предмет чи емблему, тому повстало багато припущень, які можна звести до слідуючих:

1. Схематизоване і стилізоване виображення голуба, як символа св. Духа, чи іншої птиці (автори: Кене, Кунік, Стасов, Гільдербранд, Арнс).

2. Стилізована квітка, трисвічник чи орнамент (Шодуар, Воєйков, Сахаров, І. Толстой, Шуберт, Кондаков, Левшинський, Таубе).

3. Схематичний рисунок лука зі стрілою, згодом під назвюо "куша" уживаний як знак київського магістрату в XVI—XVIII ст. (А. Толстой).

4. Голова (закінчення) булави або князівського скіпетра або корони, як символ влади (Уваров, Самоквасов, Вільчинський), подібно тому, як в XVI—XVII ст. таке значення мала булава, пернач чи чекан (М. Грушевський).

5. Корогва (прапор) поділений на три частини (Тілезіус, Салєт).

6. Мотив корабельної котви (Бартоломей).

7. Рунічне письмо (И. Толстой, Кунік, Болсуновський, Орешніков, Чернев).

8. Монограма Володимира (грецькими літерами "ВАСІЛЕУС" чи "БАЗІЛЄУС") володаря чи інша монограма (Болсуновський, Соболевський, Скотинський).

9. Слово чи ціле речення (Пачовський, О. Пастернак).

10. Символ блискавки, подібно до знаку зміїв індіянських племен Північної Америки (В. Кедровський).

Ще И. Толстой слушно зауважив, що виконавець рисунків чи то пласкорізьби на монетах Володимира Великого, був остільки добрим мистцем, що відпадає припу-

щення, що тут маємо діло з виображенням якогось загально відомого предмету, яке, мовляв, "не добре", примітивно вирисоване (Труды VI Археол. съѣзда, Одеса 1886, т. I, ст. 268). Додамо до того, що на тих самих монетах є фігуровий рисунок з намаганням передати портрет. А вже інші зразки мистецтва, як мініятури, мозаїка, фрески та інше дивують сучасних віртуозів рисунку і не легко наслідуються сучасними реставраторами. Тому навіть нема потреби заперечувати кожне з наведених припущень.

Одмітимо лише, що в ті часи не було в ужитку викомбіновувати складні моноґрами з рунічного чи якогось іншого письма, а тим більше ціле речення. Такий звичай з'явився в добу ренесансу, а особливо поширився в добу барокко (XVI—XVIII ст.).

Припущення, що в знаку тризуба заховане якесь слово (напр. "Україна") також довільне. Рисунок тризуба такий складний, що до нього можна "вписати" кожну літеру, а потім "складати" довільне слово чи речення, згідно фантазії та вподобання автора...

Щодо походження тризуба, то були невдалі спроби звязати його зі Скандинавією, під впливом так званої норманської теорії походження Руси. В іншій розвідці про Назву України (Авґсбурґ 1948) автор обширніше спинився над цією теорією та виявив усі її недоречности. Треба підкреслити, що цю норманську теорію походження Руси розробив член Російської Академії Наук в Петербурзі Шлєцер, по походженні німець, як свого рода „соціяльне замовлення" царського уряду. Шлєцер, фабрикуючи історію "Россії" і маючи протекцію царя, тероризував усіх інших вчених, що не були з ним згідні. Лише один Ломоносов, вихованець українських учителів і Київської Академії, виступив рішуче проти Шлєцера. Ломоносов, критикуючи норманську теорію Шлєцера, закінчує свій лист так: "Узъ сего заключить должно, какихъ гнусныхъ пакостей не наколобродитъ въ Россійскихъ древностяхъ такая допущенная въ нихъ скотина" (А. Василіевъ, Древнѣйшая исторія сѣверныхъ славянъ, Спб. 1858, ст. II-III, 34). Наводимо ці висновки Ломо-

носова в оригіналі, зі всіма особливостями "стилю", щоб показати, що вже в зародках норманська теорія, навіть серед росіян, викликала заперечення. Одначе згодом ця теорія як "офіційна" запопадливо вщеплювалася російською історіографією по всіх школах російської імперії. Була поширювана і українськими авторами в шкільних підручниках аж до сучасної доби, незважаючи на те, що М. Грушевський та його школа піддала норманську теорію походження Руси значній критиці.

Автор цих рядків рішуче виступив проти норманської теорії в своїх розвідках з історії українського мистецтва. Вперше в праці виданій в 1926 році "Архітектура старокняжої доби, X-XIII ст." Правда, в совітській історіографії після світової війни 1945 р. норманська теорія не в моді, але знова виключено тому, що являється все таки західньо-европейським "імпортом".

В питанні походження тризуба, норманська теорія була особливо навязувана такими авторами, як Самоквасов, Милюков, Левшиновський, Таубе. "Скандинавське" походження тризуба, за браком якихось поважніших доказів, виходило головно з порівнання романського плетінкового орнаменту з орнаментом старокняжої доби на Україні. Таке порівнання було дуже поверховне і висновки про подібність і "впливи" Скандинавії — хибні.

Справді, і тут і там виступає плетінковий орнамент, але стилістично і формально вони відмінні. Скандинавська плетінка виразно романського стилю з домішкою специфічних особливостей північної Европи. Ця орнаментика не має правильної і ясної геометричної схеми, за те має багато тваринних елементів, що нагадують вовків, псів, змій (т. зв. Tierenornamentik), а в рослинних елементах вживає багато вузловатих додатків, завитків, вусиків та інших неприродних доповнень.

В той же час на Україні орнамент розвивався під впливом візантійського стилю, головно на підкладі грецького мистецтва, з особливостями сирійськими і Малої Азії. Правда, на Україну доходили і романські впливи, особливо почи-

наючи з кінця XI століття. Одначе ці романські впливи приходили на Україну знов таки з півдня, головно з Ломбардії (особливо в Галичі), тоді як до Скандинавії вони йшли з північної Німеччини чи то за посередництвом інших країн північно-західньої Европи.

Треба підкреслити, що досі не було знайдено жадного тризуба в Скандинавії, не тільки українського (київського) типу, але взагалі знаку, про котрий можна було б сказати, що він міг би бути прототипом українського тризуба. Тому "норманісти", маючи манію скандинавського походження, "притягають за вуха" кожний знак чи мотив, що має три чи навіть два кінці або "зуби".

Згадуваний Таубе вказує на примітивну різьбу кор. Рогувальда в храмі Скара (Середня Швеція), де є мініятурний і зовсім неясний знак з трьома кінцями, що ніби нагадує тризуб. Далі Таубе покликується на рунічний камінь з хрестом в Єлінге (Ютляндія). На цьому камені можна розпізнати лише одну-одиноку петлю плетінки, але Таубе „нечесоже сумяшася" просто додає в своїй фантазії два "крила" та всі інші елементи українського тризуба... Такою "методою" очевидно можна довести існування тризуба в кожному орнаменті!

Щоб намітити "дорогу", якою йшов тризуб зі Скандинавії до Києва, Таубе та інші російські дослідники, "відкривають" тризуби в лівонських прикрасах, в Новгороді, над Волгою і Суздалі і так стараються піддати думку читачеві про впливи півночи на південь за посередництвом московських земель. Про сумнівність цих знахідок та брак у них рисунку тризуба вказано вище.

В останні часи Проф. Р. Смаль-Стоцький, ідучи за Павльзеном, покликається на видання "Norske Oldfunn" (Осльо 1925, V), де уміщено рисунок сокола вниз головою, ніби на рунічному камені. Цього сокола Р. С.-Стоцький проголосив "правидом українського гербу".

Передовсім взагалі викликає сумнів, щоб цей рисунок був "рунічним". Стиль рисунку з досить натуралістично переданою фігурою птиці, свідчить про новіші часи, навіть

пороманські. По друге, не можна кожний рисунок птиці переверненої догори ногами, що походить із Скандинавії, вважати за прототип тризуба. Треба спочатку довести, що цей скандинавський рисунок має емблематичне чи інше значіння знаку, як такого, і лише на підставі того включати до проблєми знаку тризуба. Само собою, що тому мусять товаришити докази про інші культурні впливи на монументальне мистецтво і самі матеріяльні пам'ятки, що приходили зі Скандинавії на Україну. Якраз такого матеріялу цілковитий брак. Др. М. Андрусяк вияснив, що згаданий автор Павльзен (Axt und Kreuz bei in Nordgermanen, Berlin, 1939), взагалі не певний у своїх покликуваннях на "джерела". І так Павльзен, покликаючись на нумізматика барона фон Кене, вважав одну з монет невідомого походження, за монету Олега (897-912). Вище в розділі II, з'ясовано, що ця т. зв. "монета Олега" Стокгольмської збірки — грубий підробок монети Ярослава Мудрого, а сам барон фон Кене, не знаючи грецького і кириличного письма, зовсім хибно виспекулював надпис, як імя "Oleg". Про це існує обширна наукова література (О. Кунік, В. Антонович, И. Толстой, Н. Кондаков) і дивно, що ще в 40-их роках XX століття приходить рецидив норманської теорії, на основі недійсних монет.

Звичайно, не можна припускати, щоб у Новгороді існувало монетарство в IX столітті. Також інші памятки матеріяльної культури XI—XIII ст., зокрема архітектура і малярство Новгорода і Пскова, новіші від київських памяток; під технічним і мистецьким оглядом, стояли, розуміється, значно нижче від українського уміння. Підтверждують цю ріжницю стану культури чужинецькі джерела. Наприклад, французький посол Жілберт Де Ляну, що був у Новгороді і Пскові в 1412 році, писав: "У Новгороді жінок купували на базарі, як худобу, але монет не вміють вибивати, тільки вживають кусники срібла та ріжні футра, як грошові засоби."

Норманісти мусіли вишукувати буквально крихти, щоб мати бодай тінь доказу для своїх тенденційних, наперед

придуманих формул. Звичайно, не можна цілковито заперечувати течії скандинавські, що йшли на Україну. Коли були звязки династичні і дипломатичні, то мусів бути і взаємний вплив. Але він напричуд мінімальний. Дещо помітно в військовому укладі княжого війська, кілька військових термінів, кілька ймен і слів — оце все, що залишила спадщина про Скандинавію на Україні. Коли ж брати цілу матеріяльну і духову культуру, зокрема археологічні знахідки, усі зразки мистецтва старокняжої доби на Україні, то навіть дивно, що ми зовсім не маємо пам'яток і впливів, що приходили б зі Скандинавії. Між тим переважаюча більшість наших пам'яток, і то у ріжноманітних галузях мистецтва і культури, виразно вказують на впливи і течії південно-європейські та малоазійські, що широкою хвилею йшли з области Середземного моря, а саме — впливи античногрецькі і візантійсько-грецькі.

Треба ще торкнутися питання джерел тризуба в Західній Европі,що така багата на геральдичні знаки. Довші пошукування автора цих рядків у західньо-европейських джерелах не дали позитивних вислідів. Просто — стилізований український тризуб у Західній Европі не зустрічається. Це підтвердили дуже скрупулятні студії по тому питанні Проф. М. Міллера. У західньо-европейській геральдиці уживалося лише реалістично трактовані гарпуни на ловлення риб або тризуб Посейдона або нарешті тризуб схематизований на основі цих двох тризубів. При тім усі ці знаки Зах. Европи походять з **XV—XVIII століть!** Дещо старший, бо сягає Середньовіччя, є так званий аргон (або "три лілеї"), що згодом перетворюється в знак військової влади і скіпетра, як ознаки влади взагалі. Одначе і аргон не дає потрібних елементів до аналогії з нашим тризубом. На думку М. Міллера, цей знак аргон прийшов з Причорноморя, про що свідчать алянські золоті бляшки з III—IV ст. по Хр. (рис. 57-59). На думку того ж дослідника, навіть цілий так званий меровійський стиль західньо-европейського плетинкового орнаменту (передроманської доби) прийшов з українського Причорноморя за поміччю готів, алянів та інших

племен (Матеріяли до пит. за тризуб, "Рід і Знамено" 1947, ч. 2-3).

IV. Ґенеза тризуба

Поза вищезгаданими припущеннями, щодо походження тризуба українського типу, були ще здогади звязати наш тризуб зі знаком "тріалії" грецького бога Посейдона. Але тому, що рисунок українського тризуба значно складніший і відмінний та не було відомо про переходове звено від знаку Посейдона до тризуба Володимира Великого, то цей здогад не находив особливого заінтересування.

Пошукування автора цих рядків в тому напрямку не увінчувалися успіхом, аж доки не натрапив на одну античну грецьку монету з Прієни в Малій Азії (рис. 54). Цікаво відмітити, що на цю монету прийшов автор за поміччю нової грецької Енциклопедії,новогрецькою мовою, що вийшла в 30-их роках нашого віку. (Вперше опублікував автор прієнську монету в 1937 році). Між іншим, в українській дослідчій праці не звертають уваги на літературу "менших" народів — наших ближчих і дальших сусідів, що не рідко приносять цінний матеріял для порівнання з матеріялом українським.

Монета з Прієни в Малій Азії (країна Карія) має з одного боку виображення знаку, наближеного до знаку бога Посейдона, але зі значними і незвичайними змінами, порівнюючи зі знаком Посейдона. Саме, два бічні зуби з'єднані з середнім зубом орнаментальним завитком у формі латинської літери S, симетрично розставлених з обох боків. Крім того, продовження середнього зубу в долішній частині має петлю (рис. 54).

Грецький бог моря Посейдон (у римлян Нептун), якого Гомер називає земледержавцем, рисувався і різьбився зі скипетром, що мав форму довгої палиці, яка закінчувалася трьома зубцями ("тріалія") і первісно означала спис (гарпун, гак) для ловлення дельфінів і тунців.

Знак Посейдона з'явився в Греції, правдоподібно, в пізно-минойську добу XII—VIII стол. до Хр., коли за почином Гомера почала усталюватися мітологія богів. Як відомо, в Греції і Римі виображали з "тріалією" Зевса, Посейдона, Нептуна та інших богів. Наприклад, жінку Посейдона — Амфітріту і доньку Прозерпіну, що була жінкою підземного бога Гадеса. Але знак тріалії був найбільше властивий культу Посейдона.

"Тріалія" грецького бога Посейдона, що мала форму довгої палиці з трьома закінченнями — зубами, була символом влади і могутности над водами, просторами і стихіями, як охорона мореплавців (і зокрема торговлі й рибальства) перед небезпекою. Посейдон дотиком тризуба проганяв вітри, спиняв хвилі, приборкував гігантів, викликав землетруси, видобував зі скель джерела. Крім того, Посейдон персоніфікував собою творчу силу природи і був покровителем усіх родів, зокрема йонських. Знова в середині Греції, Посейдону поклонялися, як богу води, рік, озер, джерел і звязаної з тим плодючости землі. В культі Посейдона велику ролю відогравав кінь, що також був його символом. Тому Посейдон уважався також охоронцем верхівництва (їзди на конях). Не зайве тут згадати, що першим гербом Києва до XV стол., був кінь на червоному тлі, згодом перенятий литовськими і московськими князями.

Культ Посейдона особливо був поширений в йонських колоніях в Малій Азії і взагалі у всіх грецьких колоніях, зокрема на Причорноморщині. Тому не дивно, що культ Посейдона має деякі спільні риси зі старо-українською мітологією, а рештки його заховалися в народній обрядовости. Ця подібність помічається в культі Перуна, Велеса, русалок та ін. Перун теж бог стихії — грому і блискавки, але одночасно був богом життєдатного дощу, а його грім не тільки вбивав і запалював, але також проганяв посуху, задуху і смерть. Велес або Волос бог худоби, врожаю, взагалі достатку, маєтку, оборонець проти всякого лиха. Вважають, що Велес був також богом торговлі і скарбу та особливо почитався по містах України.

Культ Посейдона наближався також до культу Діоніса і Деметри. І якраз культ Діоніса був поширений на Україні, а рештки його заховалися в старо-українській мітології і народній обрядовости, наприклад в обжинках.

Як було зазначено, культ Посейдона був поширений в йонських колоніях Малої Азії. І якраз з цих колоній походить монета з Пріени.

Місто Пріена або Пріене було заложене йонцями в Малій Азії, на західньому березі Карії, напроти знаменитого Мілету і недалеко від Гераклеи. Всі вони належали до союзу 12-ти йонських міст (T. Wiegand — H. Schreder, Priene, Berin 1904). Сама монета з тризубом (рис. 54) походить з IV—III стол. до Хр. і належить до кращих зразків античної гліптики (монетарства).

54

55

Монети з Пріени IV—III ст. до Христа і Понтійська монета III ст. по Христі.

Грецькі колонії на українському Причорномор'і з'являються вже у VIII або навіть IX стол. до Христа, а до особливого розвитку вони приходять починаючи з IV століття до Хр. Памятки монументального мистецтва і взагалі матеріяльної культури і зокрема епіграфіки, що ще до половини XIX стол. зберігалися в великій кількости, свідчать про живий звязок цілої української території з грецькою культурою і мистецтвом.

В сучасному стані дослідів, зовсім певно доведено, що грецькі колонії на українському побережжі Чорного моря, зокрема Ольвія, Херсонес, Пантикапея та інші були заложені головно йонськими виходцями з Мілету та Пріени.

Так само і ціле мистецтво Причорноморя ціхують головно йонські впливи, особливо в першу добу розвитку цього мистецтва в згаданих містах. Більше того, знані дослідники T. Wiegand, H. Schreder, M. Ebert, і E. Minns, просто вказують, що будівництво Ольвії (в усті Бога) зовсім нагадує будови Прієни. Архаїчна кераміка VI століття теж нагадує малоазійські йонські зразки, зокрема з Мілету. Мальовила з грецьких гробівців у Керчі і на Тамані йонського стилю, теж головно з Прієни. За найновішими дослідами, кераміка з Ольвії т. зв. "Чорного стилю" зі штампованим і різьбленим орнаментом походить з Атен і Прієни (Прушевська, "Ольвия" — збірник, т. I, Київ 1940, ст. 105).

Все це дуже важне для нашого питання. Коли ціле мистецтво йонського стилю йшло до нас з Мілету і Прієни, то ясно, що мусіли бути на українському Причорноморі широко відомі і прієнські монети.

Прієнська монета не є явищем відокремленим і випадковим. Тризуби типу тріалії Посейдона, чи в більшій мірі стилізовані, як емблематичні знаки, зустрічаємо на памятках матеріяльної культури таки на самому Причорноморі.

Посейдонівський тризуб передовсім зустрічається на монетах Босфорського царства чи то Понтійської держави. Таких монет відомо не менше 5-ти ріжних відмін, що походять з Керчі (грецька Пантикапея) на Криму, з I—IV стол. по Христі. Відомо, що культ Посейдона був поширений в Босфорсько-кимерійській державі, яка, починаючи з V стол. обєднувала грецькі колонії з обох боків Керченської протоки, коло Чорного та Озівського моря, з такими центрами, як Пантикапея, Фанагорія, Танаїс та ін., згодом підпала під зверхність Риму, Византії і нарешті Київської держави.

Тризуби Посейдона зустрічаються на монетах королів Понту і Босфору: Котіса (123-131 р.), Ріміталка (131-153), Ріскупоріда (239-261), Евпатора (к. 88 р.) та інших. На них тризуб рисувався звичайно поруч портретів царів. В одному випадку посейдонівський тризуб уміщено посередині одного боку монети, з написом "ПАNTIKA" (рис 55). Крім

тризубів понтійської держави, відомі тризуби на слідуючих пам'ятках культури й мистецтва грецьких часів, що відносяться до українського Причорноморя:

1. Мармурова плита чи т. зв. надгробна стела з Танаїсу, що зберігалася в Новочеркаському музею. Як подає В. Латишев, тут виображено прекрасно витесаного тризуба, а під ним надпис грецькою мовою ("Матеріялы по археологіи Россіи", Спб. 1891, в. IX).

2. Бронзовий тризуб, знайдений в т. зв. Луговій могилі коло Александрополю на Запоріжжі (рис. 56). Це прекрасна праця в бронзі, де на кінцях зубів вирізьблені птиці, правдоподібно ворони, з яких дві крайні тримають в клювах дзвіночки. Такі тризуби вживали, правдоподібно, при побідних возах чи інших нагодах, тримаючи їх на довгій палиці — ратиці. Такі несені чи вожені інсігнії були ознакою влади і непоборности.

Д. Самоквасов і М. Міллер вважають, що це були "бунчуки скитських царів". Але це велике питання, до якої саме доби і народу вони належали. За стилем цей бронзовий тризуб, на нашу думку, скорше належить до новішої доби грецької культури або навіть до доби гелєністичної по Хр., с. т. скорше належить добі алян-роксолян I - II ст. по Хр. Про це свідчать надто натуралістично трактовані ворони, їх рух і вираз.

3. Прикраса на кінській уздечці, знайденій в 1891 р. в могилі в околиці Керчі (Отчет И. Арх. Комітету за 1891 р., Спб. 1893).

4. Трилисник в формі тризуба на капітелі, знайденій коло нового собору в Херсонесі в 1892 р. (К. Косцюшко-Волюжинич, Херсонес, 1892).

5. Знак намогильника II-III ст. по Хр. в Керчі, що був опублікований в Працях Одеського Товариства історії і старовини пол. XIX ст. Цей знак зовсім подібний до тризуба на цеглі з Володимира на Волині (рис. 23).

Перераховані пам'ятки свідчать, що знаки на них не є випадковим явищем. Вже сама досі знайдена кількість та-

ких знаків свідчить, що тризуб був відомий, як символічний знак найменше, аж до доби II стол. по Хр.

Існує ще погляд, що до типів тризуба треба причислити так звані тамги, що їх уживали скити, сармати та аляни. Але походження тих знаків не зясоване. Коли античне грецьке мистецтво мало домінуючий вплив на цілу українську територію, то і ці тамги, подібно до згаданого „побідного" тризуба (рис.56), правдоподібно звязані з грецькою мітологією і мистецтвом. Тим більше, що згадані сарматсько-алянські родові тамги належали Танаїським династіям, отже в безпосередній близькости до грецьких культурних осередків.

Приходять тут на увагу передовсім орнаментальні мотиви на золотих бляшках III-IV стол. по Хр. (рис. 57-59), що їх приписують алянам ("Рід і Знамено", 1947, ч. 3, ст. 8, рис. 200-201). Як було зазначено вже, ці знаки можна вважати прототипом західньо-европейського „аргону".

Факт уживання знаків близьких до тризуба у сарматів і алянів дуже цікавий. В іншій своїй праці "Назва України" (Авґсбурґ 1948) автор зясував питання алян-роксолян, як найстаршої автохтонної етнічної групи на Україні та найстаршої назви української території "Роксоляна". (Автор виготовив більшу розвідку про Роксолян).

В питанні ґенези українського тризуба, серед всіх перехованих памяток, все таки виключне значіння має прієнська монета. Вона становить переходове звено від звичайного знаку Посейдона до емблєматичного знаку на монеті. На прієнській монеті тризуб зовсім втрачає вигляд знаної посейдонової "тріялії", він не має продовгастої форми, композиційно вписується у форму кола і так більш відповідає знаку монети. Крім того, дістає ріжні додатки, що мали очевидно символічне значення. Це відноситься до двох симетричних завитків, що зєднують бічні зуби з середним (рис. 54). Середня палиця, що в посейдоновому тризубі завжди довга, тут зовсім коротка та має з двох боків додатки у формі двох перстенів. Ці останні зустрічаються в деяких посейдонових тризубах і знані на понтійських монетах (рис. 55). Ці завитки чи перстені на

середньому стовбурі пояснюють, як символ вічної дороги, безконечного життя.

Згадані додатки прієнського тризуба зовсім відповідають подібним елементам українського тризуба. Звичайно стиль завитків і долішньої петлі прієнського тризуба заховує строгі і спокійні клясичні форми. Знов же наш тризуб, під

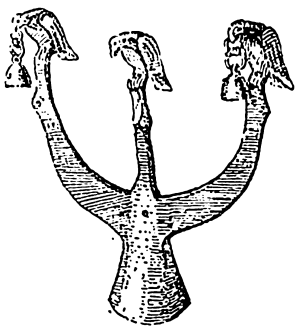

56

Бронзовий тризуб з Лугової могили на Запоріжжі.

впливом візантійського стилю, приймає складнішу форму в дусі візантійської плетінки чи арабески. Ця візантійська орнаметника все відзначалася своєю складною, дещо можна сказати, заплутаною формою, де рисунок плетінки був вітьєватий, складний і зігзагуватий, як складна і вітьєвата була дипломатика та ціла державна орґанізація колись сильної і могутньої візантійської імперії.

V. Історичний розвиток тризуба.

Велика кількість знайдених пам'яток княжих гербів на Україні зі знаком тризуба, та порівнюючий матеріял античних і новіших часів, дає можливість намітити історію тризуба, його розвиток, еволюцію, місцеві відміни та особливости. Розміщення цих знахідок від Кубані до Дороги-

чина над долішнім Бугом та від Чернигова по Галич, окреслюють рівночасно межі поширення знаку, що був і є символом нашої духовости, нашого культурного і державного буття.

Топографія тризуба (рис 65), себто розміщення знахідок тризуба на українській території, дає дуже поучаючий образ не тільки для поширености тризуба, але рівночасно його ґенези та історії розвитку. Скупчення знахідок, що зазначені на мапі назвами міст (рис. 65), зовсім точно окреслюють державні межі України старокняжої доби. Ці межі, в своїй основній частині, як земля метропольна і корінна, сягали від Передкавказзя і Криму по Донець, верхівя Десни і Припяти на півночи. На заході обсаджена лінія від верхівя Дністра по Бугу аж по Нарву. Найбільше скупчення помітне навколо Києва і Чернигова, як то в дійсности знаємо з політичної історії розвитку київської держави. Мапа дає можливість передбачити, де саме, в яких місцевостях, можна сподіватися майбутніх знахідок. Вони може в дечому заповнять очевидні прогалини, наприклад, від середнього Подніпровя до Західньої України, але в основному навряд чи дадуть радикальну зміну в топографії тризуба. Знахідки античних часів на Криму і Кубані лучаться з знахідками старокняжої доби. Маємо такі характеристичні пункти, як Тмуторокань (Тамань), Танаїс (Ростов на Дону), Олександропіль, Ліплява коло Канева і Київ. Цей шлях заповнено може не надто густо, але він виразний, послідовний і багатомовний, зовсім відповідаючи звичайному шляху, що лучив Приозівя а заразом Чорне море з серцем України. Шлях був сухопутний і водяний. Він оминав пустельні степи північного побережжя Чорного моря (Херсонщина і Запоріжжя), а також Дніпрові пороги. За те користався більше заселеними обшарами (ще перед княжою добою) Приозівя та включав такі важні водяні артерії, як Донець, ріка Самара і цілу середню течію Дніпра від порогів до верхівя Дніпра.

Як було зазначено вище, в студіях знаку тризуба потрібно вивчати не лише його ідеографію, не тільки його форму, порівнюючи з подібними емблемами чи випадко-

вою схожістю з відомими предметами. Повстання знаку на певній території потрібно вивчати на тлі місцевої історії та цілого культурного процесу. Кожний знак чи символ зявляється в звязку з цим процесом і в тісному контакті з духовістю народу певної території. Тому також для ґенези знаку не має особливого значіння "навязувати" з археологією від найдавніших часів і всіх частин світу. Це застаріла метода, котра не досягає своєї мети. В ріжних частинах світу часто повставали ріжні знаки, символи або просто орнаментальні елєменти незалежно від впливів, запозичення чи течій. Дуже часто окремі елєменти і знаки повставали зовсім незалежно. Коли нарід доходив до певного культурного рівня, то тоді приходили певні символи і знаки. Також при певному стані техніки (наприклад в ткацтві) пов-

57 58 59

Знаки аланів, III—IV ст. по Христі.

ставали певні комбінації форм, що давали певні мотиви та характеристичні первістки. Отже в ріжних частинах світу зявлялися такі мотиви і навіть цілі графічно виображені символи, самостійно і "самородно", а не шляхом запозичення.

Звичайно, що ідею тризуба, себто трьох зубів, можна "знайти" в палеоліті і неоліті, на сході в культурах Месопотамії чи Єгипту, але це не дає відповіді на питання ґенези тризуба на Україні.

Інша справа, коли ми аналізуємо культурний процес сумежних територій та взаємовідносини з культурними областями та центрами.

Постійні і дуже живі звязки української території з Середземноморською культурною областю, за посередництвом грецьких колоністів на Причорноморі та іншими шляха-

ми, поширеність цієї культури в глибині України, ще в античні часи, ясно вказують на спрямованість культурного тяжіння та світоглядових особливостей. Також дальший розвиток культурних стремлінь іде в тому самому напрямку. Про це свідчить величезна кількість пам'яток старокняжої доби на українському Причорномор'і, починаючи вже з IV століття по Христі, себто значно випереджуючи подібні пам'ятки середньої, західньої і північної Европи (гл. розвідку автора "Ранньохристиянська архітектура на Україні"). Ця спрямованість цивілізаційних звязків одначе не змушувала автора шукати праджерела тризуба конче на півдні, аж доки не прийшов на монету з Прієни (рис. 54), що стала очевидною основою генези нашого тризуба.

Російська історіографія, і спеціяльно історики мистецтва, легковажили значіння грецьких античних пам'яток на Причорномор'і, так само і пам'яток старохристиянських. Воліли вишукувати крихти течій скандинавських, не добачуючи великої кількости пам'яток матеріяльної культури південної України. Новіша російська історіографія, йдучи тим самим шляхом, має ще спеціяльне упередження до античної культури, згідно своєї "догматики", що ніби йде за так званим історичним матеріялізмом. Під впливом цих теорій перебувають і деякі українські дослідники, які в питаннях античної культури обмежуються Енгельсом та його епігонами. За цією схемою „Вже в гомеровському періоді відбувається розклад родового устрою та формування клясового рабовласницького суспільства". В наслідок цього формуються "дрібненькі держави-поліси з містом-твердинею на чолі". Тому, мовляв, являлися там знаки полісів, а не родів чи родин. Власне такі "марксистські" формулки та аксіоми затемнювали саму проблєму знаків. Згідно цієї схеми історичного матеріялізму, в розвитку культури мають значіння лише соціяльно-господарські відносини, тоді як мітологія, і звязана з нею символіка та емблєматика, не мають більшого значіння і не "формують" соціяльної історії.

Чи знак Посейдона та йому подібні були знаками лише "дрібненьких держав"? У Греції справді були менші держа-

ви-республіки міст з власною самоуправою, не підлеглих тиранії центру. Але релігія, культура і зокрема мітологія були тим цементом, що обєднував окремі республіки в одну цілість і що творили величезні культурні цінности, якими людство користується і донині.

Символічні знаки античних богів мали, безсумнівно, не тільки чисто-релігійне значіння („опіюм для народу"), але також всенаціональне, хоч, розуміється, не в сучасному розумінні. Знаки держав-міст, не конче і не завжди "дрібненьких", символізували не тільки "клясове рабовласницьке суспільство", але також республіканський устрій, очевидно, не народовецький і "народньої демократії" совітського зразку, але в тих формах, які відповідали культурі доби.

Республіканський устрій міст був перенесений грецькими колоністами і на українське Причорноморя і став згодом властивим ментальности українського народу, навіть в добу князів.

Грецька мітологія поширена в грецьких колоніях, особливо культ Посейдона і Діониса, були відомі також в понтійській державі та інших державних утворах північного побережжя Чорного моря. Тому ми маємо монети Понтики з тризубом вмежах років 88—261 по Христі. І ці тризуби не є винятковим явищем. Зустрічаємо подібні тризуби також на інших пам'ятках матеріяльної культури доби грецьких колоній на Україні, як згадані вже: намогильник в Керчі (знак зовсім подібний до тризуба з Володимира на Волині, рис. 23), мармурова плита з Танаїса, бронзовий тризуб з Лугової могили на Запоріжжі (рис. 56) та інші.

Правда, тризуб на понтійських монетах більше типу "тріалії" Посейдона, ніж монети з Прієни, але важне тут, що культ Посейдона був на Причорноморі власне поширений. Крім того гліптика міст чорноморського побережжя в дечому стояла нижче від малоазійських, тому нема нічого дивного, що на монетах Понтіки бачимо тризуб простішого рисунку, без зеднуючих завитків поміж зубами. Але в одному і другому випадкові маємо петлю під тризубом, як символ вічної дороги і безконечного життя і що вважа-

ється власне новішою стадією розвитку тріалії Посейдона.

Дуже цінним зразком, в нашому питанні, є бронзовий тризуб з Запоріжжя (рис 56). Коли тризуби на монетах (рис. 54-55) можна ще пояснювати, як знаки "полісів" та "дрібненьких держав", що не мали особливого символічного значення, то згаданий бронзовий тризуб великого розміру з воронами і дзвінками, вказує, що це були справді інсигнії влади, що символізували силу і непереможність державної організації.

Щодо тих загадкових воронів, то не зайве пригадати, що такі уживалися на козацьких хоругвах. В меморіялах посла Даниїла Крмана, що був свідком прибуття, дня 8. листопада 1708 року, українського війська на чолі з гетьманом І. Мазепою до шведського короля Карла XII в Троках на Десні, зазначено, що перед гетьманом його військова дружина несла "княжу хоругов", яка представляла собою довгу жердку, а "вершок її був прикрашений золоченою вороною" (В. Січинський, Чужинці про Україну, Прага 1942, ст. 122).

Після знаків тризуба гелєністичної доби, в дальшому історичному тягу, маємо алянські знаки з III—IV ст. по Хр., які, як і треба було сподіватися, мають вигляд орнаментального мотиву по стилю і рисунку більш примітивного характеру. Очевидно, складна символіка, звязана з античною мітологією, не могла бути вповні зрозуміла і знана алянам. Нам точно не відомо, чи маємо ми утотожнювати алянів з антами і хронологічно, як далеко поширювати їх культуру в глибину віків. Безсумнівно, що роксоляни-аляни і анти, зі своєю міцною державною організацією, були попередниками київської держави т. зв. славянських часів.

Проф. М. Міллер, до деякої міри заперечуючи мій погляд про генетичний звязок українського тризуба з прієнською монетою, вказує, що поміж понтійськими монетами і київськими тризубами лежить незаповнена "перерва більш півтисячиріччя" ("Чорноморський збірник", 1946, кн. VII, ст. 39). Звичайно, ця "перерва" ще не заперечує саме твердження, зрештою М. Міллер в дальших своїх цінних розвідках

1947 року в великій мірі сам виповнив цю часову прогалину, подаючи відомости про знахідки грецьких часів та алянські знаки.

Ми точно не знаємо, коли саме почали вживати знаку тризуба в старокняжу добу. За літописними відомостями виходить, що якісь печатки з знаками мали посли кн. Ігоря (912-945) при укладанні договору з греками. Знова нема жадних підстав виводити розвиток тризуба з бляшки, яка була знайдена в могильнику в Новгороді, який названо „Рюриковим". Як було вище зазначено, дата цієї знахідки непевна, а сам рисунок на бляшці не тільки не нагадує тризуба, а навіть не має характеру знаку.

Досі найстаршою знахідкою тризуба, старокняжої доби, вважили знак на цеглі, знайдений на місці княжої палати в Києві, X стол. (рис. 18). З хвилиною, коли було знайдено тмутороканський знак (рис. 60), заходить питання, котрий з цих двох знакій старший?

60

Тмутороканський тризуб.

Тмутороканський знак знайдено на Тамані на місці колишньої Тмуторокані і цей знак М. Міллер приписує кн. Мстиславу Володимировичеві. Цей знак вирізано на налуччю, с. т. військовій зброї княжого озброєння. Хоч князь Мстислав, званий Хоробрим, князював в роках 987-1036, але самий знак може мати далеко старшу традицію, звязану з понтійським державним осередком.

Останні історичні та археологічні досліди все більше переконують про важливість "Меотської Руси", як називали греки Тамань — за княжих часів Тмуторокань. Саме тут треба шукати найстарших осередків Руси та державної організації, перенесеної згодом до середнього Подніпровя. Шлях цього поширення тепер намічається ясніше. Останні досліди все більше стверджують старослав'янські чи то староукраїнські оселі, в століттях VIII до X, по сточищу Дінця, на низовому Дону, на побережжі Озівського моря та пониззю Кубані. Таким чином, Тмуторокань не творила якусь відокремлену землю від київської держави, та відгороджe-

ну від неї порожніми степами, як це досі думали. Слушно каже М. Міллер, нові знахідки на Приозовю доводять, що дійсна перерва (часова і територіяльна) була не в терені, ні в людности, а в нашому знанні!

Самий тризуб з Тмуторокані (рис. 60) дає дуже певний та усталений рисунок, як справжній знак чи інсігнія. Тут виразно розпізнаємо окремі елєменти, як середній зуб і нижча частина в формі рівнораменного "грецького" хреста. В цьому випадкові безсумнівна символіка окремих елєментів та цілого знаку. З другого боку, київські тризуби на монетах (рис. 1-17) більш орнаментального характеру з уживанням так званої плетінки. А притім тмутороканський і київські тризуби мають виразний візантійський стиль, зокрема в тмутороканському знаку — вязання бічних зубів.

Порівнюючи тмутороканський тризуб з прієнським (рис. 60 і 54) бачимо, що в першому є той самий елємент двох завитків, що зєднують бічні зуби з середним. Так само розвязана спідня частина, що символізує вічну дорогу, вічне життя, тільки замість „поганської" символіки — петлі, приходить християнський символ — хрест. Значні зміни бачимо в розвиненому середньому зубі. Він виріс в цілу композицію, що нагадує стрілу, пращ чи інший військовий прилад. Поза тим, в загальній масі і графічній схемі, тмутороканський тризуб дає найбільшу подібність до знаку намогильника в Керчі II-III ст. по Хр. і тризуба у Володимирі Волинському (рис. 23). Також деякі аналогії до знаку вершка прапору, знайденого в Нальчинській окрузі Північного Кавказу, який то знак Рибаков датує XII-XIV ст.

В Києві ми маємо найстарший тризуб з княжої палати X століття (рис. 18). Тут, так само як і в тмутороканському тризубі, затримана трикутна форма середнього зуба та поземна поперечка, рівнобіжна до основи прямокутника тризуба. Далі перстень з княжої палати (рис. 33), цегла і штампка з Десятинної церкви (986-995) — рис 20 і 35, дають один тип схематизованого тризуба кінця X століття, присотсованого до матеріялу і техніки виконання (цегла і мініятюра в металі).

Монети Володимира Великого дають два типи рисунку тризуба. Один, очевидно найстарший, з чіткою та усталеною формою завитків і петлі в долішній частині (рис. 1-7) і другий тип — новіший, де вже втрачається чіткість плетінки та непевність і плутанина в долішній петлі. Помітне, що в тризубах Володимира Великого нема хреста, бо ж перші монети Володимира ще билися до офіційного приняття християнства. Знова знак Тмуторокані має хрест (в долішній частині), бо християнство на Тамані поширилося значно скорше, ніж на Придніпровю.

Тризуби нащадків Володимира Великого дещо відмінні. Найбільш наближений до батьківського тризуба знак на монеті кн. Святополка Михайла (1015-1019) — рис. 13. Знак другого сина Володимира — кн. Ярослава Мудрого (1017-1054) найпростіший, навіть надто „спартанський", ніби вояцький (рис. 14). Цьому простому суворому характеру вповні відповідає знак на „голосниках" св. Софії (рис. 24), будові, що її заложив у 1017 р. той самий Ярослав Мудрий. Дещо відмінного характеру тризуб на цеглі чернигівської катедральної церкви 1024 р. (рис. 22).

Дальшу еволюцію рисунку тризуба можемо слідкувати на монетах нащадків Ярослава Мудрого: князів Ізяслава І Ярославича (рис. 15) Ярополка-Петра (рис. 16) і Святополка II Михайла Ізяславича (рис. 17). Всі в межах 1054-1113 років. Як було зазначено в цих тризубах вже втрачається чіткість форм та символічна ідеографія первісних зразків. Приходять також нові емблематичні мотиви, як хрест і ніби півмісяць (рис. 15) та панує асиметричність форми.

Цікаву сторінку займають відзнаки з тризубом, XI-XII ст. (рис. 30-32), що були ознакою влади княжих намісників чи інших княжих достойників. Їх форма також складна, як і на монетах, з уживанням хреста, як емблеми. Тут спостерігаємо інтересне явище, що петля чи „грушка" середньої части-

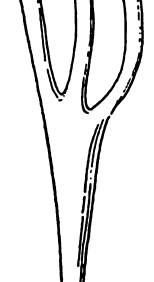

61

Спис старокняжої доби.

ни, яка походить ще з античної мітології, втрачає свій змисл та її заступає хрест. При тім два кінці згаданої петлі роздвоюються і служать обрамованням хреста (рис. 30-31).

Поруч з тим відомий тип тризуба в вигляді списа для ловлення риб, знайдений В. Хвойком (рис. 61). Вважають, що цей спис теж мав значіння княжої інсігнії; носився він на великій палиці, як ознака княжої влади.

Хрест, як емблєма зустрічається вже частіше в другій половині XI і в XII століттях. Це ми бачимо в пломбі зі Звенигороду (рис. 36), на перстені з Чернигівщини (рис. 34), на знаку з Вишгороду (рис. 27) і дорогичинських митних пломбах (рис. 37-40). Скрізь тут тризуб у простіших фор-

62

63

Великий і малий герб Української Народньої Республіки.

мах, пристосованих для того року знаків. У цьому відношенні цікаві також знаки св. Софії (рис. 24), з Остерського Городка (рис. 28) і Дорогичина (рис. 37).

З новіших типів тризубів, крім дорогичинських митних пломб, відмітимо знак на цеглі з Володимира коло 1278 р. (рис. 23). На цьому закінчується розвиток тризубів старокняжої доби, разом з закінченням державного життя старої України.

Були ще спроби дошукуватися традиції тризуба в знаках київських князів Ольговичів другої половини XIII ст., так

званих полоцьких Рюриковичів і „родоначальників" кн. Острожських. Але всі ті знаки в вигляді „двозубів" належать до іншого роду емблематики і відмінної символіки. Також і порівнання зі знаками київських та інших князів у вигляді хоругви з двома розрізами, не відносяться до тризуба. Як було зазначено вище, форма тризуба надто характеристична, а мистці не були вже такі примітивні, щоби не могли перерисувати знак в належній формі. Доказом того є тризуби на мініятурах XIII-XVII століть, що уживалися, як знаний та улюблений орнаментальний мотив (рис. 41-46). Своєю композицією та рисунком вони близько стоять до металевих відзнак (рис. 30-32) і мотивів ювелірських виробів (рис. 47). Нарешті тризуби сучасного селянського побуту в Карпатах

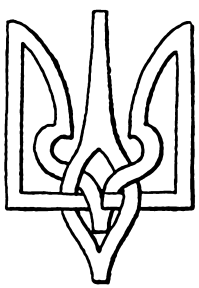

64

Тризуб на Державному кредитовому білеті У.Н.Р в сто гривень.

(рис. 48-53), свідчать про силу традиції знаку, що дохова-лися через багато століть до наших днів.

Погляд, що тризуб був лише „родовим" знаком „Рюриковичів" і знаком „приватної власности" князів — не витримує критики. Поняття „приватної власности" і „державного майна" в старокняжі часи були відмінні від сучасного поняття. Звичайно, що "майно" князя утотожнювалося з державним майном („Володимир, а се його сребро"). Але, в той же час, майно князя не було лише його приватним майном

і не служило лише для його особистих потреб. Це майно було одночасно громадським і державним в сучасному розумінні. На це „срібро" будувалися храми, що в ті часи служили також для цивільних, громадських потреб, споряджали військово-оборонні укріплення, комунікаційні засоби, школи і т. д. Чи при цьому герб, знак могутности і сили князя, був лише знаком „родинним", чи символізував лише „февдально-власницький" устрій?

Вище уміщений огляд усіх родів, типів, форм і матеріялів тризуба заперечує новищий погляд про „фамілійність знаку". Український тризуб, власне не в приклад античному світу і західньо-европейській практиці, приняв справді вседержавний і всенародній характер.

Тризуб уживався на монетах, державних відзнаках, печатках, штампках, митних знаках, військовій зброї — як державна інсігнія, також на цеглах княжих будов, мініятурах, керамічних виробах, ювелірстві. Отже на всіх родах і типах державних знаків, які лише були відомі в Середньовіччі Його уживали на цілому просторі України від Кубані по Нарву, від чернигівських земель по Закарпаття, від століття десятого до тринадцятого, від часів Володимира Великого до упадку київської і галицько-волинської держави.

Велике примінення знаку тризуба в ріжноманітних матеріялах, техніках виконання та призначення самих предметів, на котрих виображалися знаки — свідчить, що тризуб був знаком ширшого народнього значіння, так що можна твердити про його значіння, як знаку державного та національного в новішому розумінні цього поняття.

Величезний терен поширення тризуба, як це бачимо з топографії знахідок, свідчить також, що український нарід жив на своїй землі понад тисячу років на тих самих теренах. Ці українські кордони зовсім виразні й певні, а на їх сторожі, немов би символічно, стоять тризуби (рис. 65).

Генетично український тризуб веде свій початок з Греції — з країни, де в старі часи найбільше було розвинене мистецтво, наука, всяке ремесло та уміння. І от, Україна, скорше ніж інші країни, не тільки центральної, але навіть західньої Европи, мала можливість черпати своє знання і уміння з

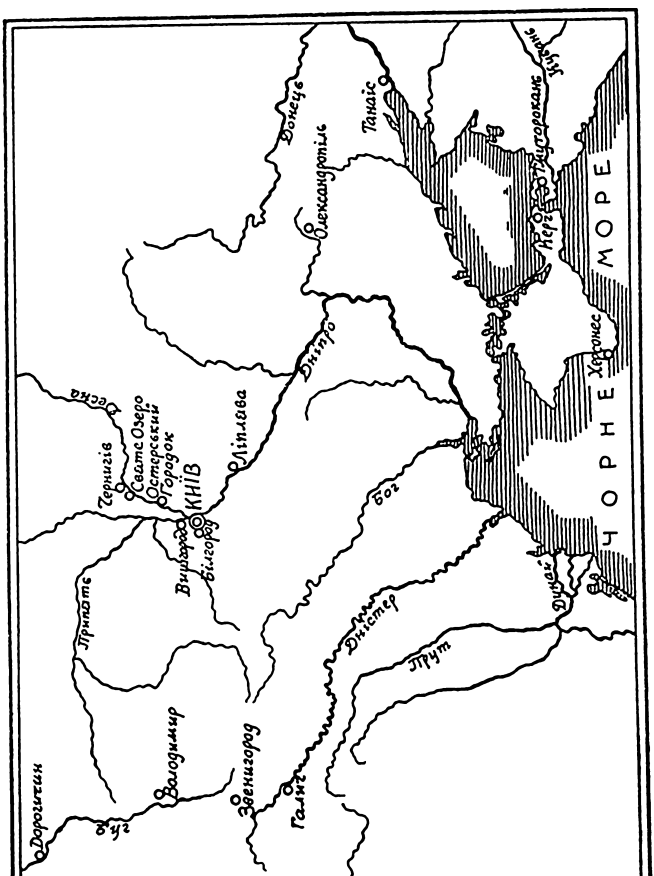

Топографія тризуба на Україні. Зазначені на мапі назви міст, де знайдені тризуби на пам'ятках матеріяльної культури. Мапа В. Січинського.

перводжерела найбільшої світової вчености та майстерства. Ще тоді, коли ні в Польщі, ні тим більше в Московії, не вміли робити самих примітивних речей, не знали мурованого будівництва, на Україні процвітало монументальне будівництво, монетарство та вища степінь державної символіки та емблематики.

Тризуб також свідчить, що ми українці належимо до південно-европеської культурної области Середземного моря, з яким наше Чорне море завжди мали тісний звязок.

Значіння тризуба, як символу, було виняткове. Був це знак-талісман, предмет, що приносить щастя. Був він грізний і немилосердний для всього недоброго і ворожого, а добрий і чарівний для тих, хто був під його охороною.

Тризуб символ влади, могутности і непереможности, охорона проти кожної небезпеки, всього злого і нещастя. Тризуб спиняє навіть стихійні сили, може викликати землетрус і загладу перед злими, темними силами і напасником.

Тризуб символ волі й незалежности українського народу, нації й держави. І таким тризуб мусить залишитися для нас назавжди.

VI. Український прапор

Традиція українських національних кольорів дуже давня і сягає ще старокняжих часів. Треба тільки мати на увазі, що в ріжні часи мінялися способи укладання барв та їх примінення на інсигніях (гербах, знаках, відзнаках), на прапорах, хоругвах, стрічках та інше. Національні прапори, які примінюють тепер на цілому світі, переважно у вигляді кількох продовгастих площ (пасм), що йдуть вздовж чи поперек площі прапору — порівнюючи новішого походження — кінця XVIII і XIX століть. В Середньовіччі більшу ролю відогравали ріжні інсигнії, забарвлені певними кольорами. В новіші часи від доби Ренесансу — прапори були, звичайно одного кольору, обрамовлені іншим кольором, посередині, звичайно з певними знаками — пануючих родів, країн, міст і т. зв. національні знаки.

Перші відомости про барви на гербі українських князів маємо з XIII століття. Як подає львівський хроніст XVII століття Зіморович, герб міста Львова, який надав місту галицько-волинський князь Лев (1264-1300), мав кольори жовту і блакітну. З новіших зразків цього герба знаємо, що це був лев жовтої (також золотої) барви на блакітному тлі. Точніше — стояча фігура лева з закрученим хвостом, що дереться на скелю. Кілька варіянтів лева зустрічаємо на печатках Андрія і Лева з 1316 року, кн. Юрія II (1325-1334) і кн. Володислава Опольського (1372-1378). Ті самі барви: жовта і блакітна були на гербі „Руського воєвідства" старої Польщі XIV-XV ст.

В козацьких часах жовто-блакітні кольори згадуються на військових прапорах. При тім треба пам'ятати, що в ті часи, важнішу ролю відогравали знаки, герби, а не кольори самого знаку і прапору. Все таки дуже інтересно, що в деяких прапорах згадується саме блакитний і жовтий кольор.

Так, наприклад, з листа полтавського полковника Черняка до гетьмана 1717 року, читаємо, що на „сотені корогви"

куплено „блакитного лудану", а „жовтий лудан дано на кижі". Це значить, що ціле поле прапору було блакітне з жовтим обрамованням, френзелями („кижі") навколо.

В листі 1758 року лубенського полковника Кулябки до гетьмана говориться, що прапор "кріпостної сотні Лубенського полку" з одного боку має бути „національний", а з другого боку згідно бажанню полкової канцелярії. З докладнішого опису „абрисів" (проекту-рисунку) „національного герба", довідуємось, що він „на світлоголубой голі с правой сторони по золотой землі, на знамени росписан будет (національний герб) і витушований пристойними красками". Цей „національний герб" представляв собою фігуру українського козака з рушницею і шаблею, внизу з арматурою, с.т. звичайний для козацьких часів герб, про який ми знаємо зі збережених рисунків і самих прапорів. („Кіевская старина", Київ 1890, X, ст. 153-7).

Відомий дослідник Ч. Мазуркевич, одвідавши в перш. пол. XIX ст. т. зв. Військовий Собор в Катеринославі (Січеслав, Дніпропетровськ), поміж деякими реліквіями запорожського і взагалі українського війська, описав 4 козацькі прапори. На всі чотири зразки — 3 прапори мали блакітне полотнище (виразно блакітне, а не сине). Яке було обрамування, автор, на жаль, не подає. Один з прапорів мав на обрамівці, навколо блакітного полотнища, надпис: „Сооружен сей прапор полковником Протовичанским, куріня кисляківского Харітон Лексів... писар Данило Андреевич Балицкій куріня Мінского, осаул куріня Поповического Иван Ліни... 1774 года". На другому боці прапору був малюнок св. Юрія Переможця.

Другий блакитний прапор з надписом: „При державі Благочестивійшея Г-дрини Імператриці Ек... (далі стерте приємне йменя Гидри!...) арміи брегодира й ковалера Захария Алексіевича Чепеги зділана 1791 года мая 26 дня." З другого боку була відзнака Андріївської звізди. Третій блакитний прапор подібний до попереднього, теж Чепеги, з датою 21 квітня 1791 року („Записки" Одеського Т-ва історії і старовини, т. II/2-3, Одеса 1850, ст. 825-826).

Поруч з жовто-блакітним кольором, чи тільки блакітним,

на українських козацьких прапорах другим найбільш уживаним кольором був малиновий, як це свідчать збережені зразки та історичні звістки. Червоний (очевидно малиновий) козацький прапор згадує м. ін. В. Мясковський, член польської делегації до гетьмана Б. Хмельницького під Переяславом в 1649 р.: „Гетьман Хмельницький виїхав напроти нас на півчверти милі в поле, в кількодесять коней, з полковниками, осаулами, сотниками, з військовою музикою, під знаком, бунчуком і червоною корогвою".

Деякі автори пояснюють, що, мовляв, червона барва уживається також при хованню небіжчиків на Україні, особливо в козацькі часи. Але треба мати на увазі, що ця барва жалоби відмінна, а саме так звана кровяна, а не малинова. Знаємо, що кровяна червона фарба уживалася, як кольор жалоби, в старі часи, особливо на Сході і веде свій початок ще з Єгипту. Лише в новіші часи жалібною барвою стала чорна.

В добу „Весни народів", у Галичині „Головна Руська Рада" приняла за свій герб льва жовтої барви на блакітному полі. З'їзд 100 руських вчених у Львові в жовтні 1848 р. відбувся в залі Духовної Семінарії прикрашеної синьо-жовтими прапорами. Взагалі в роках 1848-1849 в Галичині уживали блакітного і жовтого кольорів при всяких святочних нагодах і маніфестаціях. В Станиславові на відкритті відділу „Руської Ради" студенти „прибралися в жовто-сині кокарди та поприпинали собі то на шапках, то на жупанах золочені льви на голубих стяжках." На одному засіданні Ради у Львові деклямував хлопчик, що мав „синій жупан, жовтим поясом підперезаний." В Станиславові посвячували гармату з жовто-синьою ляфетою.

З початком нашого століття на Україні вже загально вживали за національні барви блакітну і жовту. Скорочено говорилося „жовтоблакітна", при чім порядок барв тут зумовлено чисто згуковою потребою, бо така сполука слів більш ритмічна, ніж вислів „блакітно-жовта". Також і саму форму прапору вже почали робити в вигляді двох, однакової ширини стрічок (полотнищ) блакітного і жовтого кольору.

Ця сполука барв має в нас традиційне одиноке, симво-

лічне пояснення: блакітна барва це небо, жовта барва це земля зі збіжжям. Іншої символіки не було, а якщо і десь з'явилося інше пояснення, то лише в останніх роках для певних тенденційних тверджень.

Жовто-блакитний прапор було прийнято за український національний і державний прапор, ухвалою вільно-обраним українським парляментом — Українською Центральною Радою в Києві дня 22. березня 1918 року. При тім не було точно зазначено порядку барв.

Жовто-блакітний прапор був у той час загально відомий на цілій українській території і при офіційному підтвердженню його Українською Центральною Радою не було жодного сумніву, що до барв та не було ніяких інших пропозицій.

Деякі автори, під впливом регіонального патріотизму, стараються представити, що ніби то М. Грушевський жовто-блакітним прапором хотів „звязати літературно-науковий піємонт України" (с. т. Галичину) з корінною Україною і тому власне Центральна Рада приняла „краски галицького герба". Вище зясовано, що блакітна і жовта барви вживалися на козацьких прапорах Подніпроввя, а питання барв галицького герба (льва) було висвітлено щойно початком нашого століття, коли блакітна і жовта кольори, як національні були відомі на цілій території України.

Також законом Національної Ради у Львові дня 13 листопада 1918 року уряд Західньо-Української Республіки приняв ті самі барви за кольори державного прапору.

Прапор української чорноморської фльоти, вивішений 29 квітня 1918 р. на фльоті в Севастополі мав угорі блакітну барву, вдолі жовту; на горішній блакітній площі був жовтий тризуб. (Було кілька видань цього прапору).

Блакітно-жовті прапори можна спостерігати і на фотографіях, що представляють свята і маніфестації 1917-1920 років на Україні. Відомо, що блакітна і навіть синя барва виходять на фотографіях ясними пасмами, а жовта — навпаки, значно темнішою. І так, наприклад, у виданні „Золоті Ворота" (Історія українських Січових стрільців), видане в Берліні в 1923 р.) маємо фотографію свята соборности у Кам'янці на т. зв. Семинарській площі, де ясно видно, що горішня

частина прапорів ясного відтинку — значить блакітна і долішня темна — с. т. жовта.

Також визначні учасники визвольних змагань 1917-1920 рр., як ген. Садовський, полк. Семчишин, підтверджують, що українські військові прапори, звичайно були в такому самому порядку: горішня частина блакітна і долішня жовта.

Проект Конституції Української Народньої Республіки, що був видрукований у Львові в друкарні Ставропігійського Інституту в кінці 1920 року, за редакцією Др. Івана Липи і Др. Степана Барана, говорить також про прапор. У цьому виданні опубліковано два проекти Конституції — один ухвалений Всеукраїнською Національною Радою в травні 1920 року, другий виготовлений „Правительственною Комісією по виробленню Конституції Української Держави 1-го жовтня 1920 р." В обидвох проектах зазначено, що „Державними барвами Української Держави є барви синя-жовта (в другому проекті читаємо: „синя та жовта"). В проекті Правительственної Комісії також зазначено, що прапор військової фльоти є синій-жовтий з державним гербом золотої барви в лівому розі синьої частини прапора." Так само „прапор торговельної фльоти є синій-жовтий."

При приєднанні Закарпатської України до Чехословацької Республіки в 1919 році, теж було прийнято блакітно-жовтий прапор, як „краєвий" прапор, дня 20 березня 1920 р. Цікаво, що на Подкарпатській Руси традиція цих барв була така сильна і така ясна, що навіть місцеві москвофіли її не цуралися. Лише згодом, перед другою світовою війною, більш „мазані" місцеві москвофіли, російські еміґранти і деякі урядові чеські кола стали оминати цього прапору, вбачаючи в ньому український соборницький символ.

Законом, ухваленим Першим українським соймом Карпатської України 15 березня 1939 року, було прийнято блакітно-жовтий прапор за державний. Зроблені були також зміни в краєвому гербі Карпатської України (колиш. „Підкарпатської Руси"). Отже, на правій половині герба залишився медвідь на срібному (білому) тлі. На лівій половині теж залишалися чотири блакітні і три золоті (жовті) стрічки (з чер-

гуванням: блакітна, жовта, блакітна і т. д.), але на першому блакітному полі додано ще золотий маленький тризуб зразку Української Народньої Республіки 1918 року, з хрестом над середнім зубом.

До речі, маємо блакітне поле у всіх відомих українських гербах, що мали значіння державних знаків: галицько-волинський, козацький, герб гетьмана І. Мазепи і тризуб.

Нарешті у постанові Української Національної Ради дня 27 червня 1949 року „в справі українського державного прапору" зазначено:

„§1. Державним прапором Української Народньої Республіки є блакітно-жовтий прапор з порядком барв: блакітна барва нагорі, жовта внизу.

§2. Ця постанова діє до часу скликання Українських Установчих Зборів, які остаточно устійнять державні інсігнії.

§3. Постанову проведе в життя Уряд Української Народньої Республіки.

§4. Ця постанова вступає в силу негайно після затвердження її Головою Держави.

До останньої світової війни 1939 року не було особливих суперечок про порядок барв українського прапору. Переважно притримувалися порядку, згідно символіки — блакітного неба і жовтого збіжжя. Суперечки почалися вже на еміграції в роках 1945-1949. Отже були спроби доводити порядок барв, ґрунтуючись ніби на геральдиці (наука про герби). Таке перше замішання виникло на підставі брошури Т. Скотинського „Український герб і прапор", Львів 1935 р.

Треба відмітити, що прихильники „геральдичних" приписів, звичайно були ознайомлені з геральдикою формально і досить поверхово, не вникаючи у внутрішній зміст і глибше значіння символів, знаків і барв. Також сама „наука геральдики" не належить до дісциплін так званих точних і взагалі стоїть під великим сумнівом, як наука. Про це свідчить сама історія розвитку геральдики. Повстала вона в кінці XVIII століття за старими, штучними уявленнями, коли вишукували „ідеальних" форм на підставі сумішки, середнього образу, беручи поодинокі „кращі" зразки істнуючих творів.

Таку стадію розвитку перейшли також інші галузі знання, зокрема пластичне мистецтво. Ще в добу Ренесансу визначні архітекти досліджували античні пам'ятки і на підставі ріжних зразків, творили середній, синтетичний образ „ідеальних" античних архітектурних форм („орденів"). Так повстали широко відомі підручники "Античного мистецтва" Віньоли, Паладіо та ін. Подібне явище помітне в різьбі і малярстві, де вишукували „ідеальних" форм людського тіла, уживаючи для того навіть певних геометричних і математичних викладок. Згодом, властиво уже в XX стол., переконалися, що всі ці „античні" форми не відповідають справжнім античним зразкам і що багато було створене мистцями індивідуального, що більше відповідало стилістиці доби коли працювали ці мистці, а не дійсному античному мистецтву.

Подібною методою, і то зі значним спізненням, користувалася і геральдика. Збирано різноманітні зразки гербів та їх барв і на підставі того всього творили середній, точніше — посередній образ гербознавства. Було таким способом „усталено" певні приписи, правила і порядок барв, яких на будуче мали притримуватися. Безсумнівно, що всі ті приписи були штучні і ретроградні, дуже обмежували самі ідеї, символіку, форми і барви.

Досить вказати, що в геральдиці зовсім не існує ані блакітна, ані жовта барви. „Геральдисти", треба сказати „натягають" ці барви і кажуть, що, мовляв, це все одно що синя і золота. Але дозвольте зробити застереження, що коли вважати геральдику за непомильну науку, то тоді треба і стисло притримуватися її приписів.

Важно також відмітити, що деякі національні і державні прапори не підпорядковуються геральдичному законові. Як на маркантний приклад вкажемо сучасний французький республіканський прапор!

Сама геральдика, відчуваючи недосконалість своїх „законів", каже, що в тих випадках, коли геральдичні приписи не вистарчаючі, муситься вважати на символіку, бо ж ціла наука геральдики спирається на традиціях та ідейному поясненню знаків і барв.

А ця традиція і символіка нашого прапору має одиноке пояснення українського національного прапору: блакіть неба, отже горішня частина прапору і жовте збіжжя — земля, отже долішня частина прапору.

Цей погляд обстоював підписаний ще задовго перед тим, коли взагалі почалися суперечки про порядок кольорів. Вперше перед друком Української Загальної Енциклопедії (Львів-Коломия, 1932). Далі в публікації „Вступ до українського краєзнавства", Прага 1937; „Календар Червоної Калини" на 1938 р., Львів 1937, ст. 12; „Енциклопедія Українознавства", Краків 1941, зош. 1; „Українське краєзнавство", Прага 1945, ст. 26.

Не менше важне питання — уживання самих фарб (матеріялів, що забарвлюють) українського прапору. Як відомо, існує багато ріжних фарб, як раз в синіх, блакітних і жовтих кольорах, які дають ріжноманітні відтінки і тони блакітного і жовтого кольору. Для цього існують точні назви фарб загально приняті у всіх мовах по цілому культурному світі.

Для відповідного і точного розвязання цього питання знов таки мусимо користуватися символікою. Щоби передати блакіть неба, особливо українського неба, найкраще надається для цього фарба „Кобальт" інакше „небесна блакіть". Лише в крайньому разі може її заступити ясний „Ультрамарин". Жовта барва, що віддає спіле збіжжя, с. т. злегка оранжова чи золотиста барва, найкраще виходить за поміччю фарби „Кадмій темний". Одначе кадмій і кобальт порівнюючи рідкі і дорогі фарби. Отже жовтий кадмій чи кадміум можна заступити „Золотою охрою" (ясною) або звичайним „Хромом", додаючи дуже малу дозу оранжової чи червоної фарби. („Цинобер" або „Вермиліон"). При тім пам'ятаймо, що наші національні барви символізують блакіть неба і землю у вигляді дозріваючого збіжжя!

The Ukrainian Trident

EMBLEM OF KIEV STATE

The unusual design and origin of the Ukrainian national emblem, the trident (trizoob), has interested strangers as well as Ukrainians. It is the oldest emblem in Ukraine having nation-wide significance, and its use as a symbol of state goes back to the tenth century. When the Ukrainian People's Republic came into existence in 1918, a law was passed making the trident the Republic's emblem. Since then it has become a symbol of the Ukrainian people as a whole.

Literature concerning the origin and meaning of the trident is rather extensive but most of it is sketchy, failing to deal with the subject in its entirety. Russian writers, for instance, approach the topic in a tendentious manner, trying to „discover'' in the trident's design something known, taking into consideration only the outward, visual resemblances.

Found On Various Objects

From the tenth to the thirteenth centuries, at the time of the reign of the Princes, the trident was used in a variety of designs on coins, building bricks, ceramics, articles of military use, decorative metal objects, seals, manuscripts, and so on. Among the most precious, because of the clearness of line, are the samples found on the coins dating from the days of Volodimir the Great (980-1015) and his successors. Twelve variations of the trident have been noted on the silver coins of Volodimir the Great (No. 1-12).

Among the most interesting are those stamped on building bricks. The oldest date back to the tenth century and come from the ruins of the Kiev palace (No. 18). Others include those of

Volodimir in the province of Volyn (discovered by the writer in 1934) dating back to the twelfth century (No. 23), of Chernyhiv, Kiev (No. 19-22), and so on. Marks resembling the trident were found on the ceramics of that age. These were used as a potter's trade-mark and were usually stamped on the bottom of a utensil. Discoveries were made in Kiev, Bilhorodka near Kaniv, Ostersky Horodok (No. 24-29).

Another type of trident, discovered in Kiev, was found on the metal badges of the twelfth and thirteenth centuries (No. 30-31, 32-36). Designs 33-36 give an idea of the type of trident used on rings and seals. These were found in Zvenihorod, near Lviv, in Kiev and in the Chernyhiv district.

An interesting sign resembling the trident was found in a variety of designs (some 30) on seals of lead in Dorohichin on the Boh river (No. 37-40). These were used as toll devices on the Western borders of the Kiev State.

The trident is also found in the decorative designs on old Ukrainian manuscripts. Some of these (Nos. 41-46) have been collected by the writer. The oldest date from the thirteenth and fourteenth centuries and are quite elaborate (Nos. 41-43). Those of later date are simpler in design (Nos. 44-46). Here as well as in the case of other objects, there is noted with the passing of time a gradual simplification of line. The complex symbolic quality of the drawing gives way to a geometrical form, the meaning of which is not very well understood.

The use of the trident on such a variety of objects and in so many instances proves that it was not used simply as a familial emblem of the ruling families but that it had a deeper national significance.

It is interesting to note, for instance, that in south-western Ukraine, in the Carpathian mountains, the Ukrainian peasants decorated their cottages with the trident as a symbol of protection against evil, against misfortune, and as an attraction of everything good.

Meaning and Origin Of the Trident

There are many suppositions in literature concerning the meaning of the trident. Some see in it a crown, a scepter, a banner. Others think it looks like a bow, an anchor, a candle holder, a bird, a flower. Some busied themselves trying to read into the design a hidden cryptic meaning and even an entire sentence. One must admit that in some cases the trident design is so intricate and complex that one might find in it every letter of the alphabet, and even an entire sentence, depending on the imaginative ingenuity of the „inventor".

As far as the origin of the trident is concerned, attempts have been made to connect it with the Scandinavians. This was done under the influence of the so-called Scandinavian theory of the origin of Rus and was especially fostered by the Russian theorists, Samokvasov, Miliukov, Levshinsky, Taube and others. The German Nazis also made use of this theory, thereby padding their arguments in behalf of their claims to Ukrainian lands. These writers have made comparisons between the Ukrainian trident and the native Scandinavian ornamentation which in some instances resembles a design of three leaves or prongs and which in the eyes of the Scandinavian theorists became a „trident". Such comparisons are quite superficial since the Scandinavian design belongs to the Romanesque period while the Ukrainian was formed under the influence of the Byzantine.

As a matter of fact, there is no knowledge of a Scandinavian coin, utensil or other object, with the sign of the trident and there is no decorative Scandinavian design that would genuinely resemble the Ukrainian trident. Contrary to Prof. Taube's assertions, neither do the „Livonian" findings or the metals of Novhorod and the Baltic regions resemble the trident.

Comparisons with the emblems of Western Europe are futile because most of them are of later date.

Ukrainian Trident Traced To Ancient Greece

The truth is that many of the Ukrainian art and cultural objects of old reveal a definite South-European influence stem-

ming from ancient Greece and Byzantium. Proof of this may be found in the numerous archaeological discoveries, in sculpture and painting, and in the decorative designs of the Greek colonies (eighth century B. C. — second century A. D.), along the northern coastline of the Black Sea.

According to the research studies made by this writer, the origin of the Ukrainian trident is closely bound with the culture of ancient Greece. A prototype of the trident was found by the writer in 1937 on a Greek coin of the fifth and fourth centuries B. C. in the city of Priene, Asia Minor (No. 54). This serves as a kind of link between the „trialye" sign of the Greek god Poseidon (Roman, Neptune) and the Ukrainian trident.

The „trialye" was shaped like a rod with three sharp points or prongs and symbolized the harpoon or spear used in whale casting. It was a symbol of might and power over the seas and waves. With this trident the god Poseidon silenced the winds, calmed the oceans, vanquished giants, made the earth quake and made water run.

The cult of Poseidon, similar to that of Dionesus and Demeter, was widespread among the Ionian colonists of Asia Minor and among the people of the Bosphorus-Cimmerian state. It was also current during the pre-Christian era on the territory of Ukraine and reminds us of the ancient Ukrainian mythology with the gods Veles and Striboh. Remains of the cult have come down in the folk customs of the people, as, for example, in the „obzhinky", celebrated at the end of the harvest season.

It is interesting to note that the Greek colonies on the Ukrainian coast of the Black Sea (Olvia, Khersones and others) were founded largely by the Ionian emigrants from the cities of Priene and Milet of Asia Minor. Architectural remains, paintings and pottery, found in the colonies, bear out the Ionian theory of settlement.

The Poseidon type of trident is also found on the coins belonging to the Pontus state in Kerch (No. 55). The trident that comes nearer to the Ukrainian type (No. 23), was found on a

marble slab of Tanais, a monument in Kerch (second century A. D.), a bronze trident on the so-called Mound of Luh, in the Zaporizhe (middle Dniper — No. 56).

In the evolutionary development of the trident emblem the coin of Priene (No. 54) has special significance. The emblem of Poseidon was there changed to fit the coin while additions were made to give it symbolic meaning. The ring at the bottom, for instance, symbolized eternal life. The same, as Dr. Andrusiak has noted, is true of the trident emblem belonging to Prince Mstislav the Brave, of the Tmutorokan principality (No. 60), one of the oldest in Ukraine's history. We note here in the composition a connection between the Bosphoro-Pontian symbols and the trident of Volodimir the Great (No. 60 and 1-12).

No wonder then that the Ukrainian trident of the tenth-twelfth centuries becomes complex in form in accordance with the traditions of the Byzantine period which was noted for its complexity of design (Nos. 40, 41-46).

The Culture of the Mediterranean

To summarize, the beginnings of the Ukrainian trident may be traced to ancient Greece, to a land where cultural development and art reached their highest levels, and from which our civilization stems. At the time when the people of Poland and Muscovy had little knowledge of the making of the most primitive objects, Ukraine through her connections with the Mediterranean peoples, was wise in the ways of the building and domestic arts.

The trident is but additional proof that the Ukrainians did not belong to the so-called Scandinavian sphere of culture, but that they were closely bound to the south-European sphere, to the culture of the Mediterranean.

In popular legend the trident has become the symbol of power, of security and good fortune, and a defense against misfortune. Its might extends to the curbing of the excesses of

natural phenomena, and at the same time it is said to have the power to bring about storms and cause the earth to quake.

To extend this symbolism further, the Ukrainian trident's reappearance in modern history may be said to have aroused fear and panic among the enemies of the Ukrainian people.

ЛІТЕРАТУРА

Авенаріус, Дорогичинъ Надбужскій, "Матеріалы по археологіи Россіи", № 4.

— Еще нѣсколько словъ о дорогичинскихъ пломбахъ, Труды IX археол. съѣзда, т. II, ст. 325-328.

Андрусяк М., Тризуб. Вид. "Вернигора", 1947.

— Тризуби і двозуби, Енцикл. Українозн., І, ст. 30-32.

— Прапор, Там само, ст. 32-33.

Антоновичъ В., О новонайденныхъ серебр. монетахъ, Труды III археол. съѣзда, Київ 1874, II, ст. 151.

Битинський М., Тризуб (геральдична студія). "Готуймося", Прага 1931, VII, ст. 21-26.

— Українські державно-національні відзнаки. "Рід і знамено", Франкфурт 1947, ч. І, ст. 7-10.

Грушевський М., Український герб. "Народня Воля", Київ 1917, ч. 101, 153.

— Історія України-Руси, т. I-III.

Die Herkunft und Bedeutung des ukrainischen Staatswappens. „Die Ukraine", Berlin 1920, s. 23-24.

Kedrovsky V., The Ukrainian „Trident". „Scott's Monthley Journal", 1929, July.

Козловська В., Місце знахідки цегли з Володимировим знаменом. "Рід і Знамено"", Франкфурт 1947, І, ст. 17.

Куникъ О., О русско-византійскихъ монетахъ Ярослава, СПБ. 1860.

Леонід К., В справі герба України. "Шлях", Київ 1918, ч. 2 і окремо, Київ 1918, ст. 8.

Міллер М., Матеріяли до питання за тризуб. "Рід і Знамено", Франкфурт 1947, ч. І, ст. 12-16; ч. II, ст. 5-9; ч. III, ст. 1-8; ч. IV, ст. 1-11.

— Нові знахідки тризуба, "Чорноморський збірник", кн. VII, Одеса 1946, ст. 39-40.

— Нотатки до питання за тризуб. "Український Суходольний Інститут", Женева 1946, ст. 8, з 1 табл.

Модзалевський В. і Нарбут Г., До питання про державний герб України, "Наше Минуле", Київ 1918, ч. 3.

Орешниковъ А. В., Классификація древнейшихъ русскихъ монет по родовым знакам, "Известия Ак. Наук СССР", Ленинград 1930, Серія VII, № 2, ст. 87-112.

Босфор Киммерійскій, Труды VI археол. съѣзда, Одеса 1888, II, 101.

Пастернак О., Пояснення тризуба. Ужгород 1934, Прага 1941.

Петровъ Н., Монеты в. кн. Изяслава Ярославича, Труды IX арх. съѣзда, I. Мос. 1895.

Різниченко В., Герб України, "Шлях", Київ 1918, ч. 3, ст. 53-59 і окремо, Звенигород 1918.

Рыбаковъ Б. А., Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X-XII вв. "Советская Археология", Москва 1940, № 6.

Рудич Ю., Державне знамено України, "Неділя", Ашафенбург 1946, 27. X, ч. 45.

Січинський В., Вступ до українського краєзнавства. Український національний знак і прапор, Прага 1937, ст. 22-24.

— Український національний знак і прапор. Календар "Червоної Калини" на 1938 р., Львів 1937, ст. 9-14.

Січинський В., Походження тризуба, "Український Вісник", Берлін 1942, 4. X, ч. 11(93).
— Український національний знак і прапор. Українське краєзнавство, Т. І. Територія України, Прага 1944, ст. 19-26.
— Український національний знак і прапор. Календар "Нового Шляху" на 1946 р., Вінніпег 1945, ст. 32-36.
— The Ukrainian Trident. „Narodna Vola", Scranton 1949, G. X, N. 38.
— Українська культура, 1950, таб. VI.
Скотницький Г., Український герб і прапор. Львів 1935.
Таубе М. А., Загадочный родовой знак семьи Владимира Святого. "Сборник статей посв. П. Н. Милюкову", Прага 1929, ст. 117-135.
— Труды Москов. Археол. О-ва, т. І, в. 2, ст. 116-122.
Толстой И. И., Древнѣйшія русскія монеты в. кн. кіевського, 1882.
Толстой И.—Кондаковъ Н., Русскія древности, Петербург 1889-1890, ст. 167-172.
Томашівський С., Ще в справі українського національного кольору. "Неділя", Львів 1911, ч. 34.
— Український національний герб, "Неділя" 1912, ч. 35.
Ханенки Б. и В., Древности русскія, Київ 1899-1900.
Цегельський Л., До питання українського державного гербу, "Українське Слово", Львів 1918, ч. 11-12, 14-16.
Широцький К., Український національний кольор, "Неділя", 1911, ч. 33.

РЕЄСТР ІЛЮСТРАЦІЙ

1—12. Тризуби на монетах кн. Володимира Великого (980—1015).
13. Тризуб на монеті кн. Святополка-Михаїла (1015—1019).
14. Тризуб на монеті кн. Ярослава І Мудрого (1017—1054).
15. Тризуб на монеті кн. Ізяслава І Дмитра Ярославича (1054—1078).
16. Тризуб кн. Ярополка-Петра († 1087).
17. Тризуб на монеті кн. Святополка II Михаїла Ізяславича (1093—1113.)
18. Знак на цеглі княжої палати в Києві, X ст.
19—20. Знаки на цеглі Десятинної церкви в Києві, кін. X ст. (За М. Міллером).
21. Знак знайдений в Києві на руїнах Федірівського монастиря.
22. Знак на цеглі Спасо-Преображенської катедральної церкви в Чернигові, пол. XI ст. (За М. Макаренком).
23. Знак на цеглі з Володимира на Волині, коло 1278 р. (Знахідка В. Січинського 1933 р.).
24. Знак на "голосниках" (гончарській посудині) в банях св. Софії в Києві, пол. XI ст. (За М. Міллером).
25. Знак на посуді з Києва.
26—27. Знаки на посуді з Вишгорода к. Києва.
28. Знак на посуді з Остерського Городка коло Чернигова. (Черниг. історич. музей).
29. Знак на посуді з Ліпляви (на лівому березі Дніпра, проти Канева).
30—31. Металеві відзнаки з тризубами, знайдені в Києві й в Білгороді к. Києва. (За Таубе).
32. Мідяна відзнака чи прикраса з тризубом з Києва.
33. Знак на перстені, знайденого на руїнах княжої палати в Києві.
34. Знак на перстені, знайденого коло Святого озера б. Чернигова, XII ст.
35. Знак на металевій штампці, знайденої коло Десятинної церкви в Києві. (За В. Хвойком).
36. Оловяна пломба зі Звенигороду коло Львова. (За о. Білинкечем).
37—40. Митні знаки (пломби) з Дорогичина, XII—XIII стол.
41—43. Орнаментальні прикраси рукописних книжок, XIII—XIV ст. (В. Січинський).
44. З Євангелії, пол. XVI ст. (Національний музей у Львові).
45. З Євангелії з Бережан, кін. XVII ст. (Національний музей у Львові).
46. З "Минеї", пол. XVI ст. (Нац. муз. у Львові).
47. Мотив з ювелірського виробу, XII—XIII ст. (Знайдений в садибі Петровського в Києві).
48—53. Знаки рисовані селянами на Закарпатті на дверях хат під Різдво. (За О. Пастернаком).
54. Грецька монета з Пріени в Малій Азії, IV—III ст. до Хр. (За В. Січинським).
55. Монета з Пантикапеї, III ст. по Хр. (За Е. Мінсон).
56. Тризуб з птахами (воронами). Бронзовий виріб, знайдений в Луговій могилі коло Александрополю на Запоріжжі. (За фоторепрод. Толстой—кондаков, рис. В. Січинського).
57—59. Знаки на золотих бляшках алянів, III—IV ст. по Хр. (За М. Міллером).

60. Тризуб Тмутороканського князя Мстислава Володимировича Хороброго (987—1036), вирізаний на кістяній платівці налуччя. (За М. Міллером). Знайдено на Тамані.
61. Тризубець-спис, старокняжої доби на Україні. (Зі збірки Ханенка).
62. Великий герб Української Народньої Республіки. Графічне виконання В. Кричевського 1918 р.
63. Малий герб У.Н.Р. Рис. В. Кричевського 1918 р.
64. Тризуб на Державному кредитовому білеті У.Н.Р. в сто гривень. Графічне виконання Ю. Нарбута 1918 р.
65. Топографія тризуба на Україні. Мапа В. Січинського.

З М І С Т

Ст.

Передмова 5

I. **Значіння тризуба.** Знаки національні й державні. Знак Української Народньої Республіки. Інтерес до тризуба. Огляд літератури предмету: нумізматичні праці, російські, українські та ін. автори. Спрямованість дотеперішніх дослідів 7

II. **Історичні пам'ятки.** Досі знайдені тризуби на Україні в ріжних матеріялах, техніках виконання і предметах. Монети Володимира Великого і його нащадків. Знаки на цеглах з Києва, Чернигова, Володимира та ін. міст. Знаки на днищах посуду. Тмутороканський тризуб. Металеві відзнаки, перстені, печатки, штампики, ювелірські вироби та ін. з тризубами. Митні пломби з Дорогичина. Тризуби на мініятурах рукописів XIII—XVII ст. Знаки на хатах в Карпатах 10

III. **Здогади про тризуб.** Дотеперішні здогади про значення і походження тризуба. Хибність формальної методи. Норманська теорія та її недоречности. Плетінковий орнамент Скандинавії та України. Сумнівні знаки Скандинавії. Тризуби в західно-европейській геральдиці 27

IV. **Генеза тризуба.** Монета з Прієни IV—III ст. до Хр. "Тріялія" Посейдона. Мітологія Посейдона та його культ. Староукраїнська мітологія. Грецькі колонії в Причорномор'і та звязок з йонськими осередками — в Мілєті, Прієні та ін. Символіка тризуба. Тризуби на понтійських монетах I—IV ст. по Хр. Тризуби на пам'ятках грецьких часів українського Причорномор'я. Алянські знаки III—IV ст. по Хр. Особливости тризуба на монеті з Прієни 33

V. **Історичний розвиток тризуба.** Топографія тризуба на Україні та її особливости. Історичне підложжя і культурно-мистецький процес на українському Причорномор'і. Звязок з Середземноморською культурною областю. Значіння античних і старохристиянських пам'яток. "Догматика" історичного матеріялізму. Значіння мітології, символіки та емблематики. Знак Посейдона понтійських монет. Значіння бронзового тризуба з Запоріжжя та алянських знаків. Архаїчність тмутороканського тризуба кн. Мстислава Хороброго (937—1036) та порівнання з прієнською монетою. Еволюція розвитку тризубів Володимира Великого та його нащадків на цеглах, монетах і відзнаках. Схематизовані тризуби Ярослава Мудрого та ін. Хрест, як емблєма. Новіші типи тризубів і т. зв. "двозуби". Питання "родинних" знаків. Тризуб, як державний і національний знак та його символіка 40

VI. **Український прапор.** Типи прапорів. Найстарші відомости про українські національні барви, княжих і козацьких часів. Блакитний і жовтий кольор в добу "Весни народів" пол. XIX ст. Символіка барв. Прапори Української Народньої Республіки. Документи і конституційні закони. Прапор Карпатської України. Порядок кольорів. Значіння геральдики та практика символіки. Українські національні кольори та їх символіка. Точне означення відтінку блакитного і жовтого кольору з назвами фарб 53

Англійський зміст 61

Література предмету 69

Реєстр ілюстрацій 71

Читайте

Найновіші видання Видавничої Спілки Тризуб:

ХМАРИ — І. Нечуя Левицького.

Надзвичайно цікава повість, високої літературної вартості з життя студентської молоді в Києві. Передмова проф. Л. Білецького. 360 сторін друку. Видана на гарнім папері в мистецькій окладинці.

Ціна $2.70.

СЕЛЯНСЬКА САНАТОРІЯ — Олена Звичайна.

Найновіша повість з життя українського народу під Совітами. Легкий стиль, багатство образів, прегарна мова. читається з захопленням.

Ціна $1.65.

ГОЛОТА УКРАЇНИ — Дмитро Соловей.

Історія московсько-большевицького окупаційного терору в УРСР. Сторінок 288.

Ціна $2.00.

В НЕДІЛЮ РАНО ЗІЛЛЯ КОПАЛА — О. Кобилянська.

Одна з найкращих повістей Ольги Кобилянської. Високохудожної вартости: музика, краса гір... Письменниця висвітлює душу людини.

Ціна $1.50.

КАЙДАШЕВА СІМЯ — І. Нечуя Левицького.

Село в Україні, його краса й поезія. Життя сімї. Повість повна гумору, здорової селянської фільозофії. Прекрасна мова.

Ціна $1.00.

☞ **Співаник для молоді** ☜

ЖАЙВОРОНОК

(Друге видання.)

Збірник пісень з НОТАМИ для української молоді у трьох частинах з додатком руханкові вправи.

Ціна $1.20.

Замовлення шліть на адресу:

TRIDENT PRESS LTD.

P.O. Box 3626, Winnipeg. Man.